

І. П. Коршунова, Н. А. Лемешева, Н. В. Мархайчук
А. С. Міносян, К. Ю. Чадасва

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Харків 2015

Міністерство освіти і науки України

Харківський державний університет харчування та торгівлі

І. П. Коршунова, Н. А. Лемешева, Н. В. Мархайчук
А. С. Міносян, К. Ю. Чадаєва

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Харків
«Смугаста типографія»
2015

Рецензенти:

д-р мистецтвознавства, доцент Рибалко С. Б. (Харківська державна академія культури),
к.іст.н, професор Маслов М. П. (Харківський національний педагогічний університет
ім. Г. С.Сковороди)

Рекомендовано до друку вченою радою Харківської державної академії дизайну та мистецтв, протокол №9 від 04.09.2015 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського державного університету харчування та торгівлі, протокол №2 від 24.09.2015 р.

Коршунова І. П.

Історія та культура України : навчальний посібник / Коршунова І. П., Лемешева Н. А.,
Мархайчук Н. В., Міносян А. С., Чадаєва К. Ю. – Х., ХДУХТ, 2015. –193 с.

Одне з найважливіших завдань посібника – прищепити студентам навички самостійного аналізу історичних та культурологічних джерел, навчити правильно визначати класову спрямованість наукових досліджень чи позицію його автора, достовірність описуваних подій, розширити і поглибити коло знань з певних тем курсу.

Пропонований навчальний посібник сприятиме, як сподіваються автори, більш глибокому усвідомленню значущості нашої історії та культури в контексті світової цивілізації, відтворення історичної правди щодо українського народу та його державотворення; буде корисним і цікавим в плані ознайомлення із сучасним станом у вітчизняній історіографії; задовольнить, певною мірою, надзвичайне зростання інтересу до означених проблем з боку широкої громадськості.

© Коршунова І. П., Лемешева Н. А.,
Мархайчук Н. В., Міносян А. С.,
Чадаєва К. Ю., 2015

© Харківський Державний
університет харчування та торгівлі, 2015.

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. Київська Русь	7
<i>Джерела і документи</i>	14
Розділ II. Козацтво в Україні. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.	39
<i>Джерела і документи</i>	51
Розділ III. Україна у другій половині XVII – XIX ст.	69
<i>Джерела і документи</i>	81
Розділ IV. Українська революція 1917 – 1920 рр.	113
<i>Джерела і документи</i>	125
Розділ V. Україна у Другій світовій війні	144
<i>Джерела і документи</i>	151
Література	189

ПЕРЕДМОВА

Історія кожного народу, його духовна і матеріальна спадщина становить найцінніший скарб у системі загальнолюдських цінностей. Сьогодні відбуваються якісні зміни масової свідомості українського народу, десятки років ізольованого від будь-якої інформації, розширюються межі гласності, реальністю стає плюралізм ідеологій.

Державний суверенітет бачиться тепер єдиною запорукою політичного оновлення і позитивних змін у житті кожної людини. Однак успіхи і перспективи подальших політичних, соціально-економічних і культурних перетворень прямо залежатимуть від відродження історичної пам'яті, повернення з багаторічного небуття безцінного національного досвіду.

Особливої актуальності це набуває ще й через нав'язану нашому народові зовнішню агресію, намаганням з боку окремих політичних кіл побудувати «новий порядок» у Європі та світі.

В умовах відродження нації та держави, нагальною потребою є ознайомлення громадського загалу зі сторінками вітчизняної історії та етнічної культури, які вчать поваги до минулого і турботи про майбутнє, без чого неможливе наше входження у цивілізоване суспільство, про «історичне оправдання національних українських значень та програми української автономії». Від рівня засвоєння молоддю вітчизняних історичних та культурних надбань суттєво залежить творчий потенціал особистості, загальна культура майбутнього фахівця, його здатність використовувати ці знання у вирішенні актуальних проблем сучасності.

Актуальність цього питання бачиться також і в необхідності органічного поєднання всього, що стосується історичного та культурного розвитку українського народу, зображення шляху українців, на відміну від деяких існуючих доктрин та концепцій, як безперервної еволюції від найдавніших часів і аж до сучасності – на національно-державній основі.

Матеріал посібнику згрупований за п'ятьма розділами:

I. Київська Русь.

II. Козацтво в Україні. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.

III. Україна у другій половині XVII – XIX ст.

IV. Українська революція 1917 – 1920 рр.

V. Україна у Другій світовій війні.

Одне з найважливіших завдань посібника – прищепити студентам навички самостійного аналізу історичних та культурологічних джерел, навчити

правильно визначати класову спрямованість наукових досліджень чи позицію його автора, достовірність описуваних подій, розширити і поглибити коло знань з певних тем курсу. Тексти джерел посібника складені на основі загальновідомих хрестоматій, пам'яток давньоруського літописання, історичних досліджень, культурологічних матеріалів, науково-популярних видань та ін.

Пропонований навчальний посібник сприятиме, як сподіваються автори, більш глибокому усвідомленню значущості нашої історії та культури в контексті світової цивілізації, відтворення історичної правди щодо українського народу та його державотворення; буде корисним і цікавим в плані ознайомлення із сучасним станом у вітчизняній історіографії; задовольнить, певною мірою, надзвичайне зростання інтересу до означених проблем з боку широкої громадськості.

РОЗДІЛ I

КИЇВСЬКА РУСЬ

Протягом багатьох десятиріч історичне минуле України, її боротьба за незалежність не були, за певним винятком, об'єктом зацікавленого ставлення з боку дослідників. Існування традиційної «обще-русской» історії, проголошення Київської Русі «спільною колискою» російського, українського та білоруського народів, створення теорії давньоруської народності не сприяли розвиткові критичного погляду на вітчизняну історію. Радянським українським дослідникам також не випадало гостро критикувати ті процеси, які мали місце в минувшині, до того ж, нерідко відбувалась їх ідеалізація. Лише сьогодні стало можливим повернутися до концепції М. С. Грушевського, згідно з якою українська народність, насамперед, має свою самостійну історію, початок якої пов'язаний з Київською державою.

Ранньодержавне об'єднання «Руська земля» з центром у Києві склалося на зламі VIII – IX ст. і стало саме тим територіально-політичним і соціальним ядром, навколо якого зростала давньоруська держава. Виникнення її було закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. Процес їх політичної консолідації зумовлений був також рядом інших внутрішніх і зовнішніх факторів: територіальною, етнічною і культурною суспільністю східних слов'ян, економічними зв'язками і їхнім прагненням об'єднати сили в боротьбі із спільними ворогами.

Українську державу заснували ті, хто здавна жили на цих землях у VI – VII століттях, а саме поляно-антська народність, що була генетичним ядром української нації і яку називали «Русь». М. С. Грушевський, будучи антинорманістом, особливо наполягав на тому, що «державний елемент не прийшов ззовні, а розвинувся в історичних умовах життя самої полянської общини». Формування відносно єдиної держави було складним і довготривалим. Це була ранньофеодальна монархія, побудована на принципі сюзеренітету – васалітету. Особливо це простежується з часів правління Володимира, коли княжа влада стає необхідним елементом соціально-політичної організації суспільства, а династичний зв'язок має виключне значення в умовах Київської держави. Суспільно-політичний лад Русі X – XIII ст. був системою автономних, незалежних земель-князівств, зв'язаних єдністю династій (до певної міри також і єдністю дружини) й традицією зовнішньої приналежності до одної, руської держави.

Забезпеченню могутності Русі не в останню чергу слугувала наявність сильних політиків. І Олег, і Ігор започаткували процес будівництва української держави. Ольга вжила низку рішучих заходів, спрямованих на впорядкування

стягнення і норм даними, введення замість неї урочної системи, укріплення адміністративної і судової системи.

Надалі Володимир провів адміністративну реформу, яка перетворила князівства у від'ємні частини єдиної великої Європейської імперії, що звалася Київська Русь.

Велике значення в становленні Київської Русі відіграло введення християнства у 988 році. Представники панівного класу і, перш за все, сам великий київський князь як глава держави добре розуміли силу ідейного впливу релігії на людей і намагалися використати їх у інтересах свого класу. Так, у системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської держави, велике значення мало впровадження християнства як державної релігії. Як писав М. Грушевський: «в сім лежав новий напрям державного життя». Християнізація вплинула на сферу понять про державу, суспільні відносини, право та ін.

Церква зміцнювала авторитет великокнязівської влади, виправдовувала її поширення на іноетнічні землі, що було важливим фактором об'єднання поліетнічного населення країни в окрему спільність. Запровадження в Київській Русі християнства як державної релігії призвело до виправдовування експлуатації князівсько-боярською верхівкою феодално-залежного населення, примиряло його з соціальним гнітом і заохочувало заходи феодалної держави щодо придушення опору народу.

Християнство сприяло становленню феодалної держави й інших інститутів. Не слід забувати, що із введенням християнства на Русі великим феодалом стала церква: поступово поширюється практика дарування землі монастирям і церквам, що перетворило їх у великих землевласників. На користь державотворення сприяло завдяки введенню християнства виникнення в країні могутньої і розгалуженої церковної організації. У цьому слід вбачати фактор стабільності не тільки Київської, але й Галицько-Волинської держави. Логічним підсумком висвітлення цієї проблеми слід вважати слова О. Субтельного про те, що «завдяки введенню християнства було досягнуто небаченого історичного, суспільного і культурного розвитку Київської Русі».

Не менше значення в Київській Русі мала проблема законотворчості. У міру становлення класового суспільства звичаї родового ладу поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. Останнє було органічно пов'язане з державою, що створювалася. Воно являло собою систему правових норм, які склалися з санкціонованих, тобто визначених державою, звичаїв. Держава забезпечувала їх дотримання, захищала від порушень. Найважливішою пам'яткою була «Руська правда», яка стала правовим кодексом усієї країни, розробленим за часів князювання Ярослава Мудрого. Юридичні норми цього

документу стали загальнодержавними, а сам він мав величезний вплив на виникнення статутів інших країн, зокрема Польщі і Литви.

Наявність цього закону бачиться в необхідності закріплення і посилення захисту інтересів держави й її головних представників феодалів-вотчиників, хоча в певній мірі враховувались і окремі інтереси селян. У «Руській правді» існуючі закони не лише систематизувалися, але й подекуди змінювалися, що свідчило про всезростаючу турботу правителя про життя його підданих. Та попри все головним було все ж таки забезпечити непорушність і недоторканість князівської влади, посягнення на яку у вигляді, насамперед, повстань вважалося найбільшим злочином. З іншого боку, це слід розглядати і як захист інтересів держави. Дослідники не дають однозначної відповіді на причини падіння Київської держави. Серед них вони вбачають і могутність держави, яка одночасно була і джерелом слабості, і великі територіальні розміри, наявність зовнішньополітичних проблем та ін.. Можливо, має рацію О.Субтельний, який, проводячи аналогії з долею інших середньовічних держав Європи, писав про те, що «цим величезним, хоч і примітивним, політичним утворенням просто бракувало відповідних технічних засобів та організаційних структур для його, щоб утримувати обширні території протягом тривалого часу».

На його думку, «Київська Русь не була державою в сучасному розумінні слова. Розглядати її як таку значило б приписувати їй вищий рівень політичної організації, ніж це було насправді. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи, і все ж зростав рівень політичної, соціальної та економічної організації Київської Русі, розвивалася її культура».

Та все ж давньоруська держава стала важливим чинником і водночас була результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити тісного взаємозв'язку одного з одним, і навіть більше того – неможливості етносу на певному етапі свого розвитку продовжувати його поза інститутом національної державності. З іншого боку, рівень національної державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Під цим кутом зору історія давньоруської держави цікава для нас як така, що тісно взаємопов'язана з історією формування українського народу, а провідні діячі держави – як носії ідеї української, чи, точніше, проукраїнської державності.

Не Україна вийшла з Київської Русі, а навпаки, Київська Русь була першою й найдавнішою формою українського життя. Нарешті, не можна ігнорувати й того факту, що автохтонне (корінне) населення України мешкало на сучасній території упродовж століть і що саме воно прийняло назву «українці».

В умовах феодальної роздробленості Київ перестає бути політичним центром для всієї системи земель Руської держави, сходиться на другий план Волині-Галичини.

Проте, історичне значення Київської Русі зумовлюється тією величезною роллю, яку вона відігравала не лише в житті нашої країни, а й у світовій історії. Сьогодні майже ні в кого не виникає сумніву, що початки української державної організації пов'язані з Київською державою. Саме вона дала змогу слов'янському етносові динамічно розвиватися у соціально-економічному та політичному аспектах, а християнство об'єднало етнос у духовній сфері. Було створено розвинуту на той час правову систему, яка яскраво висвітлена в унікальній пам'ятці права – «Руській Правді». Немає ніякого сумніву, що за своїм рівнем побудована цивілізація нічим не поступалася західноєвропейській.

Слід сказати й про те, що в Київській Русі влада князя доповнювалася владою народу у формі віча і боярської думи. У найповідповідальніші моменти життя держави князі радилися з народом, і воля останнього мала вирішальне значення, що свідчить про розвинутість політичної культури усіх верств українського народу, наявність істотного демократичного елементу в політичному житті держави. Не менш важливим є й те, що цих часів ідея панування української національної державності розвивається паралельно із формуванням української народності.

Політична культура могутньої Київської Русі відповідала високому рівню самобутньої духовної культури. Русійною силою культурного процесу стала християнізація, закономірним наслідком якої було запровадження писемності. Православні брати Кирило та Мефодій, греки родом із Солуні, присвятили просвіті слов'янських народів все життя. Для цього були перекладені Святе Письмо, богослужбові книги з грецької мови, а також була створена слов'янська абетка – кирилиця, на якій ґрунтуються українське, білоруське та російське письмо.

Розвиток писемності тісно пов'язаний з мовними традиціями Київської держави. Вони існували у двох виглядах – усне живе мовлення та літературно-писемна мова. У повсякденному житті користувалися праслов'янською мовою, заснованій на споріднених слов'янських діалектах. А книжною мовою були старослов'янська (церковнослов'янська), яка використовувалась у релігійній сфері та давньоруська мова, якій були надані державні та світські культурні функції.

Писемність вплинула й на розвиток освіти, про що свідчать численні берестяні грамоти. Перші школи для дітей, навчання в яких вели дяки та священники, створив ще князь Володимир. В них вчили читати, писати та рахувати, співати церковних пісень. Є свідчення, що, крім початкових

державних шкіл, в подальшому існували й вищі школи, для «дітей кращих людей», в яких давали знання з богослов'я, філософії, граматики, риторики та іноземних мов. Такими були школи у XI ст. при Софіївському соборі, а в XII ст. – при Києво-Печерському та Видубицькому монастирях, з яких вийшли відомі діячі давньоруської культури.

За часів Київської держави розпочався принципово важливий процес виділення науки в самостійну галузь духовної культури. З перекладених книг набували знання про природу («Шестиднєв», «Фізіолог»), географію («Топографія» Козьми Індикоплова, александрійського купця VI ст.), філософію (короткі уривки з творів Платона, Арістотеля).

У галузі математики відомими були чотири арифметичні дії, дробі, обчислення відсотків, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Були в Україні і свої вчені, частіше за все це – релігійні діячі. Так, видатний письменник і філософ Іларіон був митрополитом, відомий письменник, лікар Агапіт – ченцем Печерського монастиря, філософ, оратор Климентій Смолятич – митрополитом, письменник і проповідник Кирило Туровський – єпископом.

Завдяки християнізації в Київській Русі високого рівня досягло «книжкове мистецтво». Книжковою справою займалися спеціальні майстерні при монастирях. Самі книги писалися монахами чи дяконами на міцному пергаменті, оздоблювалися золотом, сріблом, коштовним камінням. Переписана від руки, багато оформлена книга коштувала дуже дорого – приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок.

Серед переписувачів, перекладачів-упорядників та авторів оригінальних праць слід відзначити: Феодосія Печерського, літописців Никона, славетного Нестора, ігумена Видубицького монастиря Сильвестра, єпископа Кирила Туровського, Іларіона і Климента Смолятича. Найбільшими книгосховищами були бібліотека при Софіївському соборі, закладена великим меценатом Ярославом Мудрим і, пізніше – бібліотека при Києво-Печерському монастирі. Найдавніші книги, що дійшли до нас – «Остромирове євангеліє» та «Ізборники» князя Святослава Ярославовича – писані так званим уставом, у якому переважали прості лінії, прямі кути і кола. Пізніше устав перейшов у півустав, букви якого були менш правильно виведені, але все ще стояли окремо одна від одної. Врешті з'явився скоропис, у якому букви вже поєднувались між собою.

Основним носієм християнських ідей в Київській державі вважалася література, її основу складали перекладні видання. Також до джерел

давньоруської літератури можна віднести слов'янську народну словесність, фольклор та літературу сусідніх народів – скандинавів, германців тощо. Серед літературних різновидів слід відзначити: богослужебну літературу та книги Святого Письма, релігійну та проповідницьку, світську перекладну літературу (зокрема наукову), літописи та ліро-епічні твори, а ще – календарно-обрядову поезію. До перлин давньоруської літератури відносяться: літопис «Повість минулих літ» ченця лаври преподобного Нестора, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» київського князя Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Моління Даниїла Заточника», «Києво-Печерський патерик», числені агіографічні та проповідницькі твори.

Особливе місце посідала багата усна народна творчість: пісні, приказки, байки, казки, заклинання, загадки тощо. Вершиною фольклору справедливо визнається героїчний билинний епос, в основі якого лежали реальна історія. Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович, велетень Святогор – улюблені герої билин, що уособлювали символ народного патріотизму.

Серед мистецтв, в яких виявився християнській світогляд, виділяється давньоруське зодчество та живопис. Перші християнські храми на Русі, такі як Десятинна церква, відчували, з одного боку – вплив візантійського стилю, з іншого – місцевих культурних традицій та вагомість історичних подій.

Яскравим прикладом монументального зодчества вважається тринадцятибанний Софійський собор у Києві, який був головним собором держави. До речі, собори Софії на Русі, що присвячені абстрактній ідеї софійності як мудрості Божої, існували в Новгороді та в Полоцьку. Всі вони належали до греко-візантійського стилю.

Із поширенням християнства в Київській Русі разом із церквами почали виникати й монастирі – чоловічі та жіночі. Серед них перше місце належить Києво-Печерському монастирю, заснованому у 1051 р. Він відіграв велику роль у розвитку давньоруської культури, став важливим освітнім центром і центром літописання. До головних споруд Києво-Печерського монастиря треба віднести Успенський собор, в якому знаходилися поховання відомих церковних та культурних діячів: І. Гізеля, З. Копистенського, П. Могили.

Хрещення Русі зумовило розквіт живопису у вигляді мозаїки, фрески та іконопису. Головними темами зображення стали Вседержитель, Богоматір (до взірців монументального стилю належить мозаїка Богоматері Оранти), євангельські і старозавітні сцени. Хоча ці техніки були перенесені з Візантії, руські майстри швидко освоїли монументальне та станкове мистецтво, формуючи особливості власної живописної школи, серед яких орнаменталізація ліній, слов'янські риси облич, більш вільна манера письма та ін. Відомими

іконописцями в Київській Русі були монахи Григорій та Аліпій, про яких йдеться у «Києво-Печерському патерику».

Отже, живопис київської доби мав переважно сакральний характер і яскраво відображав цінності християнського світу.

Особливого розвитку Київська держава досягла при князюванні Ярослава Мудрого у IX – XII ст. Цей період історики і мистецтвознавці назвали «періодом культурного піднесення». Київ за часів Ярослава Мудрого перетворився на великий центр культури, ремесла й торгівлі. Він вражав сучасників своїми розмірами, багатолюдністю, величними спорудами. У період найвищого розквіту Київ за кількістю населення та розмірами не тільки не поступався великим західноєвропейським містам, а й перевершував їх. Не дивно, що сучасникам він здавався «величеством сияющ», а саксонець Адам Бременський, відомий мандрівник і географ XI ст., північнонімецький хроніст назвав Київ «суперником Константинополя і кращою прикрасою грецького світу».

Отже, християнізація Русі впливово позначилася на глибинному змісті художньої культури, на засвоєнні цінностей інших культур, з якими контактувала Київська Русь.

Віддаючи перевагу ролі Візантії у житті Русі, не можна зводити культуру княжої доби лише до візантійських впливів. Адже Київська Русь межувала з багатьма країнами, вела з ними активну торгівлю і відчувала на своїй культурі вплив властивих елементів давньоіранської культури, культур Переднього Сходу та Греції, Хазарії, народів Західної та Центральної Європи, а також Південного Кавказу та Закавказзя. Перебуваючи в контексті візантійсько-болгарсько-східнослов'янської спільності, культура Русі, хоч і була відкрита всім впливам і взаємодіям, все ж таки становила певну автохтонність.

Таким чином, основу культури княжої доби склали місцеві, народні елементи, притаманні народному світосприйманню, народним звичаям, фольклорним жанрам. Саме на цей ґрунт лягали ті різноманітні культурні впливи, які згодом, сплавляючись із місцевою культурою, створювали передумови виникнення нової культурної єдності.

Тематичний матеріал розділу доповнений публіцистичними матеріалами. Зокрема, в історичному творі національного діяча XIX ст. *В.Б. Антоновича «Мої спогади»* згадується про наших предків – слов'ян. В уривку *«Київ в дохристиянське время»* автор звертається до географічного розташування роксоланів, яких візантійські письменники називали россами, так називалися і поляни. Історик розповідає про існування Царьграда, його торговельні відносини з греками, візантійцями, єгиптянами; про перших князів: Кия, Щека та Хорива – засновників Києва [2].

Про особливості вірування давніх слов'ян розповідає загальновідома праця «Дохристиянські вірування українського народу» зnanого дослідника української старовини митрополита Іларіона (професора Івана Огієнка) [54], де яскраво змальовано культури наших стародавніх предків.

Суттєвим доповненням до означеної тематики слугують «Рассказ о крещении киевлян» В.М.Татищева, а також ще одна праця І.Огієнка «Слово о законе и благодати. Рассказ о крещении князя Владимира и Руси».

Тематиці визвольної боротьби слов'янських народів проти монголо-татарської навали присвячений уривок з праці В.М.Татищева «История российская. Сказание о битве на реке Калке».

Про шлюбно-сімейні відносини можна дізнатися з Короткої редакції «Руської правди», в якій мова йдеться про родичів, пов'язаних правом та обов'язком кровної помсти та про причини розірвання шлюбу.

Огляд художньої культури Київської Русі доповнюється статтею В.Мицика «Писанки з Русі» [51], яка розповідає про мініатюру народного мистецтва, унікальний жанр творчості українського народу з давніх-давен – керамічні писанки, що були не тільки мистецькими витворами, а й джерелом інформації.

Освітнянську рубрику представляє стаття Ф.Лебединцева «Первоучителі словенські» [43], в якій автор зацікавлено розповідає про життя та діяльність братів-подвижників з Македонії, святих Кирила та Мефодія.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

В.Б.АНТОНОВИЧ

МОЇ СПОГАДИ

КИЕВ В ДОХРИСТИАНСКОЕ ВРЕМЯ

...Древнейшее упоминание о славянах относится к I, а может быть II веку после Рождества Христова. По свидетельству классических писателей Страбона и Плиния, роксоланы принимали участие в войнах Митридата и состояли союзниками даков в войне с Трояном. Эти сказания относятся к I и II векам по Р.Х. По сведениям Йордана, роксоланы – тот самый народ, который у византийских писателей называется россами. Из того же источника, а равно и из русских летописей, мы узнаём, что народ, называемый полянами, назывался также и россами; кроме того, знаем, что это название употреблялось в двух значениях: в более широком, когда Русью назывались все славянские племена

на территории Великого княжества Киевского, и в более тесном, когда оно приписывалось одному полянскому племени. Территория, на котором было расположено это племя, границами своими на востоке имела Днепр, на юге реку Рось, на северо-западе реку Ирпень. За Ирпенем, несомненно, уже лежала земля, принадлежавшая древлянскому племени, за Днепром жили северяне, за Росью же господствовали кочевники. Вот первоначальные границы полянской или русской земли; однако, несмотря на незначительность территории, ей суждено было сыграть большую историческую роль – освободить все славянские племена от хазарского владычества и, наконец, создать великое русское государство, первоначально известное под названием Великого княжества Киевского. Насколько можно судить, причина этому лежит в топографическом положении местности, занятой этими племенем. В то время главные пути сообщения были водные, а Киев лежал в местности, где сходились главные речные пути. К югу течение Днепра приводило жителей к берегам Чёрного моря и обеспечивало им торговые сношения с греками. К счастью, памятники этого рода сохранились от самого начала русского государства. Это замечательные договоры с греками: Олега, Игоря и Святослава. Договоры эти свидетельствуют о существовании обширной торговли Руси с Византией в IX – X столетиях: купцы (гости) из разных русских городов жили в Царьграде, где для них отведён был целый квартал; безопасность их торговых сделок и отношения их к византийцам были гарантированы целым рядом торговых государственных договоров. Впрочем, на этом пути русская торговля не ограничивалась Цареградом: в XII веке еврейский путешественник Веньямин Тудельский встречал русских купцов даже в Александрии, в Египте.

...Кроме этих свидетельств, всем известен отзыв великого князя Святослава о торговле Киева. Мотивируя свое желание передвинуть центр своего государства в придунайскую Болгарию, он указывает на богатую торговлю этой страны, и, между прочим, говорит, что «из Руси сюда привозят скору (меха), мед, воск и челядь (рабов)».

Богатство киевской торговли обуславливало богатство города и давало возможность представителю племени, князю, собирать богатую дань и на эти средства держать большое регулярное войско (дружину), которое и было источником могущества киевских князей. При помощи численной дружины им удалось свергнуть хазарское иго и подчинить себе многие славянские племена; затем они предпринимают целый ряд военных наступательных походов.

Кто были первые князья, мы не знаем. До нас дошла известная киевская легенда о трех братьях: Кие, Щеке и Хориве. Имена эти взяты летописцем из названия урочищ Киева. Очевидно, мы имеем здесь дело с общеупотребляемым

приемом установления эпонимных основателей, другими словами, не названия урочищ возникли от имен трех братьев, а наоборот, вымысел народный обратил названия местностей в имена предполагаемых основателей города.

...Все дошедшие до нас рассказы о той эпохе указывают на одну черту, общую всем древним киевским князьям: все они были воины, проводили жизнь в постоянных походах и управляли княжеством при помощи дружины. ...Могущество дружины, ее власть стали так велики, что грозили самой княжеской власти и препятствовали мирному развитию государственного порядка, и потому наследник Святослава, Владимир, решил, что власть для того, чтобы быть прочной, не может в такой степени зависеть от дружины, а должна опираться на правильное гражданское устройство; этим и объясняется культурный характер его княжения.

ІВАН ОГІСНКО

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ГОЛОВНІ ДОХРИСТИЯНСЬКІ БОГИ

Сварог

У науці остаточно не встановлено, чи слов'яни мали розуміння єдиного Бога, бо всі свідчення говорять про них як про багатобожників. Грецький письменник VI ст. Прокопій у своєму творі «Про готську війну» подає важливу звістку про слов'ян та антів, які почитали єдиного Бога: «Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають вони владикою всіх». Так само історик XII ст. Гельмонд розповідає про віру балтійських слов'ян і твердить, що вони признають одного великого Бога, що є богом землі та неба.

Початковий наш літопис також, оповідаючи про договори з греками, подає нібито звістку про одного Бога в киян, але дуже неясно. В договорі князя Ігоря з греками (944 – 945) читаємо про того, хто порушить цей договір: «Да імієм клятву от Бога, і от Перуна». А в договорі Святослава 971 р. : «Да імієм клятву от Бога, в єго же віруєм, в Перуна, і в Волоса, скотья бога». Тут вираз «от бога» неясний, бо може бути й «от Бога» для християнської частини.

Дослідник А. Фамінцин бачить тут верховного Бога, окремого від Перуна й Волоса.

Розуміння неба первісні люди мали здавна, бо наочно бачили, що з нього йде світло та дощ, тому й обожнювали його з найдавнішого часу. Небо – це все те, що над нами. Так само й слов'яни почитали небо й молилися до нього. За вірою наших передвік, небо – це місце, де живуть боги, це плата Божа, а зорі –

це вікна, в які вони виглядають на світ. На небі все добре, бо Боже, а звідси наша стара поговорка: «Живе, як у бога за дверима» або «Батьки раді своїй дитині й неба прихилити». На всяку їжу в нас кажуть: «Дар Божий». Розуміння неба, небес слов'яни мали своє ще задовго до прийняття християнства, і грецьке «nefos» не змогло виперти його.

Можливо, що на початку головним богом був Сварог, бог неба, сам небо й світло. Він був основою всього, це – прабог, владика світу. Сварог – батько сонця й вогню, і вже від нього пішли всі інші боги, як Сварожичі, Даждьбог, бог сонця, був його сином. Сам Сварог спочиває, а світом правлять його діти, Сварожичі. Слово «Сварог» зв'язують з індійським «svag», «svarga» – небо, сонце, сонячне світло.

В Іпатіївському літопису від 1114 р. читаємо, що по Сварозі «царствовав син его, іменем Солнце, его же наричають Даждьбог. Солнце цар, син Сварогов еже есть Даждьбог, бо мужь силен». В цьому літопису подається уривок з візантійського Хронографа VI – VII ст. Іоанна Малали про Гефеста й його сина Геліоса, і цікаво, що наш літописець «Гефест» переклав як «Сварог», а «Геліос» – як «Даждьбог», син Сварогов». Це переклад десь X ст.

В «Слові» XI ст. «Како первое, погани суще, язичі (народи) кланялися ідолам», за списком XIV ст., вогонь зветься Сварожичем «І огневі Сварожиці моляться».

Свого часу В. Ягич доводив, що Сварог не був найвищим богом у слов'ян, що до давніх пам'яток він попав тільки випадком; крім того, це був нібито бог північний, новгородський, а не південний. Такої ж думки тримається й Е. Аничков у своїй дисертації 1914 р.: «Язычество и Древняя Русь», він твердить, що Сварог взагалі не був богом, а назва постала від «Сварожич», що означало священний вогонь біля стодоли, і тому його нема серед Володимирових богів, хоч його почитали хлібороби. Але не всі погоджуються з думками Ягича, наприклад М. Грушевський, і Сварог таки залишається господарем українського Олімпу.

В науковій літературі Сварог – це бог вогню, тому він опікун ковальства і ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя. У грецькій міфології йому відповідні боги Гефест і Прометей.

Щодо ковальства, то в християнстві покровителем ковальства замість Сварога стали святі Кузьма і Дем'ян (пам'ять 1 – 14 листопада).

Перун

У X ст. в українській міфології перше місце займає вже не Сварог, а Перун, відомий і іншим слов'янським народам, а також литовцям). Перун

головний бог грому й блискавки, володар неба. Він творча сила, що оживляє все, податель дощу. Пізніше – це бог-воїн, покровитель війська. Військо, на доказ вірності договору, клянеться завжди Перуном у Києві, де на одному з пагорбів стояв його прикрашений бовван: сам був дерев'яний, голова – срібна, а вуса – золоті. На крилатих вогнистих конях Перун їздить по небу в вогненній колісниці. На зиму він замикає небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає. Старе оповідання подає, що як прилетить з Вирію зозуля, вона будить Перуна з зимового сну, і він відмикає небо й пускає на землю тепло. Тому й зозуля – віщий птах.

У Початковому літописі бог Перун згадується кілька разів. Уже мужі князя Олега «водища мужий на роту (присягу), і кляшася оружьем своїм, і Перуном богом своїм». В договорах з греками 945 і 971 рр. русичі клянуться так само Перуном, що в таких договорах згадується на першому місці серед інших богів.

В давньослов'янському перекладі грецького оповідання про Олександра Македонського ім'я бога Зевеса, що стоїть в оригіналі, перекладено як «Перун», а це виявляє значення цього бога. Про те саме свідчить і чеський Глоссарій 1202 р., в якому «Перун» перекладається як «Юпітер». В «Бесіді трьох Святителів» розповідається, що «два ангела громная есть: еллінський старець Перун і Хорс жидовин». Перуна згадують і багато інших пам'яток.

Перун на всіх наводить страх, бо б'є своїми вогненними стрілами, себто громом, демонів, але може вдарити й злу людину, чому – особливо в Західній Україні – аж дотепер збереглося стародавнє прокляття: «Бодай тебе Перун побив!»

Уявлення та повір'я про грім та блискавку дуже старі. Під час грому забороняється свистіти чи співати, а також їсти або спати, бо грім заб'є. Злі сили дуже бояться грому, й шукають собі рятунку під деревами, тому там не слід ховатися, щоб випадком не вбило разом з нечистим. Правда, грому всі бояться, і тільки про відчайдушну людину говориться: «Він і грому не боїться».

В давнину була поширена ворожбитська книга «Громник», в якій подавалося багато різних повір'їв, наприклад: коли зростає луна, і сильно загромить, то «великий муж помре». Громова стріла має цілющу силу й помагає від хвороби.

Коли Перун вперше по зимі виїздить на небо, то своїм першим громом воскрешає землю. Цей перший грім дає силу не тільки землі, але й людям. Коли вперше гримить, то ще й тепер хрестяться й опираються спиною об дерево чи бо щось інше, і спина не буде боліти цілий рік, і буде щаститися такій людині.

Перун посилає блискавки, що весною будять землю до життя й запліднюють її дощами. Блискавки проганяють, коли треба, хмари, а також

злих демонів, і випускають на волю світло. Коли щось запалила блискавка, гасити не вільно, та й даремно: не загасиш, але можна загасити – як подають перекази – молоком, особливо козиним, та сироваткою.

Пізніше, з прийняттям християнства, культ Перуна забувався дуже поволі і не забувся зовсім, але був перенесений на святих громовиків: Іллю, Михайла та ін. Постало кілька громових свят: Гавриїла 13.VII, Кирика 15.VII, Іллі 20.VII, тріскуна Анна 25.VII, Паликопа – Пантелеймона 27.VII. Популярніший громовик – це Ілля. Він їздить по небу в вогненному возі, і головне – полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Свято Іллі на Гуцульщині зветься громовим святом. Володарем блискавки часто звать Паликопу (Пантелеймона), чи Палія. Архангел Михайло під час грози носить на крилах по небу й полює на злу силу.

Як грім ударить, треба хреститися; згадаймо приказку: «Грім не вдарить, мужик не перехреститься». Прийшовши в четвер увечері зі Страстей, дітям опалюють страсною свічкою трохи волосся – щоб не боялися грому; так само помагає й грімниця, стрітенська свічка. Під час грози, коли Перун чи Ілля женеться за нечистою силою чи за демоном, треба конче позатикати комини, щоб ці сили часом не вскочили до хати. Крім цього, на двір, на зливу, за двері треба викинути навхрест поскладані коцюбу та вилошника, щоб часом зла сила не забралася до хати й через двері. Взагалі ж грози сильно лякаються й тепер.

Е. Аничков твердить, ніби Перун був головним богом тільки київських князів Рюриковичів – Ігоровичів та дружини, а купецтво та селянство мали своїх богів, тому народ і не боронив його, коли Перуна скидали в Дніпро. Ставши самовладцем, Володимир хотів піднести значення Перуна найвище – бог великого князя мав стати богом богів. Володимир у 980 р. виставив Перуна за стіни «Теремного двору», і тим призначив його для вселюдного почитання. Тому він ставить Перуна і в Новгороді: «Володимир посадив Добриню, уя (дядька) свого, в Новгороді. І пришло Добриня Новгороду, постави Перуна кумира над рікою Волхвом, і єму кланялися людье Новгородьстїї, аки Богу» (Іпат. літ. ст. 53 під 980 р.). Але ця теорія сумнівна – маємо багато вказівок, що Перун був богом повселюдним, інакше різні «Слова» й не виступали б проти нього. Як згадувалось вище, само слово «Перун» сильно поширене по Україні й тепер, а це свідчить, що бог цей таки був і богом народним; крім цього, Літопис свідчить, що народ плакав, коли тягнули Перуна в Дніпро.

Слово «Перун» часом виводять від «пърати» – бити, чавити. Литовське «Percunas», албанське «Перинді», («ді» – це бог). Рожнецький доводив германське походження Перуна, але не переконливо. А Торп литовське «Percunas» ставив поруч з германським «fairguni» – холм, покритий лісом. Уже

Корш твердив, що про слов'янське походження слова «Перун» не може бути й мови.

В Західній Україні слово «Перун» живе й часте. Польське «*perun*» – тепер це грім, блискавка, удар грому.

У глибоку давнину Перун був богом хліборобства, і це він надсилав дощ. А пізніше, з розвитком військових справ, Перун став богом-воїном.

Даждьбог

Богом сонця був Даждьбог, син Сварога, син неба. Першу згадку про нього подає південно-словянський переклад візантійського Хронографа VI – VII ст. Іоанна Малали: «Царствова єгиптяном син Гефеста. Солнце іменем, єгоже наричють Даждьбог, 7477 днів. Солнце же царь, син Сварогов, єже єсть Даждьбог, бі муж силен... Рече Омир творець о нем, яки Даждьбог, рече, обличи Афродиту, блудягу с Арієм... По умертвії Даждьбожі, сина Сварогова. В Іпатіївському літопису під 1114 р. подається з цього Хронографа уривок, і тут Геліоса названо Даждьбогом: по Сварозі «царствова син єго, іменем Солнце, єгоже наричють Даждьбог. Солнце царь, син Сварогов, єже єсть Даждьбог, бі бо муж силен». В «Слові» св. Івана Злотоустого читаємо: «А друзі вірують в Стрибога, Даждьбога і Переплута» (звичайно, це вставка до «Слова»).

Корш вважає, що Даждьбог – це бог сонячний, визначає сили й дію сонця як підстави життя. Пізніше цей бог став родоначальником руського народу, тому в «Слові о полку Ігоревім» названо русичів Даждьбожими внуками: «Погибашеть жизнь Даждьбожа внука». Потебня й Перетц твердять, що Даждьбожі онуки – це головно князі й їхня дружина, без смердів. Деякі вчені, починаючи з О. Бодянського, вважають, що «Даждьбог» і «Хорс» – це різні назви одного сонячного бога.

Походження назви «Даждьбог» – своє, народне; це слово складне, складається з приказкового способу «даждь», себто «дай» і «бог», «богатство», разом – «податель добра, багатства», бог – «подавець, дарівник»; порівняймо «*Deus dator*». У цій назві слово «бог» давніше за Даждьбог. В історичних пам'ятках воно звичайно пишеться або по-давньослов'янському: «Даждьбог», або по-староукраїнському: «Дажьбог»; народне було б «Дайбог» – може, це залишки його чуємо в такому частому в нас «дай Боже», особливо в ритуальних обрядах та при питті; порівняймо у колядках приспів: «Ой, дай Боже!». У всякому разі ім'я це було поширене.

Але деякі дослідники, наприклад Огоновський, Корш та ін., наполягають на чужоземному походженні назви цього бога – тут «даждь» постало нібито з іранського «*dagh*» – пекти, палити, себто «Даждьбог» означає «бог вогню».

Г. Баратц стверджує, що староруські боги взагалі мають східне походження – вавілоно-ассірійське, ханаанське та фінікійське, а про Даждьбога він подає, нібито це філістимський бог Даган, по-арабському «Даджун», себто той, хто дарує небесний дощ. Дощівник. Але Баратцова думка в науці не прийнялася.

У сучасній богомільській дуалістичній науці південних слов'ян згадується Дабог.

А взагалі Даждьбог – це бог достатку.

Велес, чи Волос

Одним з найдавніших богів був і бог Велес, «скотій бог», себто бог достатку, як пояснює його наш Початковий літопис. Спочатку він, як і інші божки, був сонячним богом, але пізніше набув іншого значення. Слово «скот» в давнину означало взагалі багатство, гроші при міновій торгівлі. Тому Велес – це бог багатства і всякого достатку, торгівлі. Опікун купців, нібито латинський Меркурій. Він, за твердженням міфологів, був не тільки охоронцем череди на землі, але й пастухом небесних стад, себто хмар, і цим пов'язувався з Перуном.

Важливість цього божества бачимо з того, що князь і дружина клянуться Перуном і Велесом у договорах з греками, починаючи з 907 р., і він часто пояснюється як «скотій бог». У літопису панує форма Волос. Але в інших пам'ятках знаходимо й Велес. В «Слові о полку Ігоревім» XII ст. поет і співець Боян зветься Велесовим онуком: «Віщій Бояне, Велесів внуче», а це показує, що Велес був і богом поезії й музики, взагалі богом культури й мистецтва.

В Початковому літопису під 980 р. перелічуються боги, яким Володимир поставив бовванів у Києві, і в цьому спискові Велеса немає; але знаємо, що його ідол стояв у Києві на Подолі, а ще на початку XI ст. також у місті Ростові. У Житті Авраама, чудотворця Ростовського, читаємо, що при ньому «чудський кінець (пригород) поклонявшися ідолу каменному Велесу». Але в «Житті князя Володимира» подається, що «Волоса, его же іменовану яко скотів бога, повелі в Почайну ріку вовреци», тобто Волос був при Володимирі.

Пізніше Велес був широко знаний і залишився в топографічних східнослов'янських назвах. В місті Новгороді на півночі також стояв ідол Волоса, і ця вулиця довгі віки називалася Волосовою. Були тут і монастир Волотов, і церква Богоматері на Волотові, побудовані на місці, де був ідол Волосів. Є й місцевості, що зветься Волосово, наприклад біля м. Володимира, біля Петербурга та в інших місцях. У Болгарії так само є місто Велес, а в Боснії – гора Велесова. Ім'я Велеса взагалі не рідке в південних та західних слов'ян. В Новгородському літопису під 1230 р. згадується Волос Блуткинич.

Е. Аничков стверджує, нібито Велес був славною людиною, а потім попав у боги, а ставши богом, він почитався головню в купців як бог торгівлі всієї Русі.

Саме слово «велес» («волос») дослідники багато вивчали, але усталеного ще нічого нема. Звичайно ототожнюють дві форми: «велес» і «волос», але підстав для ототожнення нема, бо форми ці зовсім різні. «Волос» веде до форми «влас», а «велес» – до «влес», але такої пам'ятки зовсім не знають. Мансика стверджує, що «волос» – це північна форма, а «велес» – південна, хоч ці пам'ятки не завжди оправдовують.

Слово «велес» знане й серед слов'яно-литовських народів. У чехів «veles» – нечиста сила, слово знане з XIV ст. Латинське «vels» – біс, литовське «veils» – небіжчик, «vele» – душі померлих, чому припускають, що Велес був перше духом предків, що дбав про хатню худобу, а звідси б і став він «скотім богом».

Г. Братц доводив, нібито Велес – семітський Баал, Бел, володар світу, сонячний бог, що дає людям світло. З Ваалом ототожнює Волоса й Мансика.

Є теорія й походження назви Волос від східнослов'янського слова «воль», пізніше – «віл», бо віл – бик часто обожнювався.

В Україні серед обжинкових звичаїв є й так звана Волосова (чи Іллева) борода: остання купа збіжжя зав'язується на бороду, і при співах відповідних пісень через неї пролазять парубки.

За християнських часів Велеса заступив св. Власій, що святкується 11 лютого. Заступив не тільки через фонетичну співзвучність, але й через нахили свого життя, бо з його життєпису знаємо, що св. Власій був добрим пастухом. Чому й замінив попереднього пастуха Велеса і став покровителем черед (стад). У Новгороді на місці, де стояв ідол бога Велеса, пізніше була побудована церква св. Власія, покровителя скота.

Деякі вчені готові навіть викреслити бога Велеса з нашої міфології, бо нібито він постав із св. Власія – очевидно, це перебільшення. У Греції св. Власій вважається оборонцем скота з давнього часу, і як оборонець скота він шанується і в Європі: в Німеччині, в Англії, у Франції, а також у Болгарії, Сербії, Чехії й інших краях. Св. Власія звичайно малюють на образах з кіньми та з худобою, а під час хвороби скота йому моляться. В Новгородському літопису під 1187 р. Волос уже виступає як Власій, на що звернув увагу ще М. Костомаров.

Стрибог

Стрибог був богом вітру. Його ім'я часто зустрічається у давніх пам'ятках, але, як і імена інших богів, маловиразне. У «Слові о полку Ігоревім»

читаємо: «Се вітри, Стрибожі внуці, віють з моря стрілами», тут онуки – діти. В 980 р. князь Володимир поставив у Києві боввана Стрибогового для поклоніння, як свідчить про це Початковий літопис. Княгиня Ярославна в «Слові» звертається до Вітра як до Бога: «О Вітре-Вітрило, чому, Господине, насильно (силою) вієши?»

Назву Стрибог виводять по-різному: Огоновський – з Стриб-бог, від «стрибати», В. Ягич – від дієслова «стерти»; так само роблять Сребрянський та Зеленин – це Сътрибог, бог-нищитель, бог-війни.

Перша частина назви «Стрибог» мусить мати приказів спосіб, як у Даждьбога і інших подібно складених іменах (Тягнибіда, Перебійніс та ін.). Про назву Стрибога як бога нищителя рівняють з грецьким Аполлоном того ж значення. Виводять і від чеського «setriti» (шетржити – берегти, щадити, милувати)

Деякі вчені виводять назву «Стрибог» зі Сходу. Так академік Ф. Корш та інші з іранського «Стрибога» – високий бог (Всевишній). Г. Баратц бачить у Стрибозі Істр-бога, Істар-бога, Астара. Е. Аничков зовсім відкидає божественне значення Стрибога, бо це нібито не бог, а назва якогось племені.

Як бачимо, остаточно походження слова «Стрибог» не встановлено, тож не встановлено правдивості цього бога.

В.Н.ТАТИЩЕВ

РАССКАЗ О КРЕЩЕНИИ КИЕВЛЯН

Как скоро Владимир в Киев пришел, немедленно учинил совет с митрополитом, крестил 12 сынов своих и вскоре повелел опровергнуть, некоторые изрубить, а другия огню предать; Перуна же повелел привязать конем к хвостам и, влекучи с горы по Боричеву на ручей, приставил 12 мужей бить жезлами, не яко чувственнаго для оскорбления, но на поругание зловерия, паче же да посрамятся нехотящии креститися и познают, яко сии боги, на них же так твердо надеючися от нх милости просили, узрят, яко ни себе самим помосчи и от сокрушения избавитися не могут. Влекомому же ему по ручаеви ко Днепру плакали на нем невернии людии, которые не приняли крещение. И, Привлекши, вринули в Днепр. И повеле его пустить по Днепру, да плывет на низ; приставаая стражу, повелел от берега, где пристанет, отпихивать, дондеже пороги проидет, что посланные верно исполнили. И когда проплыл сквозь проторче, изверже его ветр а берег, которое место доднесь словет Перуня рень.

По опровержении идолов и крещении множества знатных людей, митрополит и попы, ходящие по граду, учашу люди вере Христове. И хотя многие принимали, но множайшии, розмышляя, отлагали деь за днем; инии же заостенелые сердцем ни слышати учения хотели. Тогда Владимир послал по всему граду, глаголя: «Заутра всяк изидет на реку Почайну креститься; а ежели кто от некрещеных заутра на реке не явится, богат или нищ, вельможа или раб, тот за противника поселению моему причтется». Слышавшие же сие, людие мнозии с радостию шли, рассуждая между собою, ежели бы сие не было добро, то б князь и бояра сего не приняли. Инии же нуждою последовали, окаменелыя же сердцем, яко аспида, глуха затыкаючисче уши своя, уходили в пустыни и леса, да погибнут в зловерии их. Наутрие вышел Владимир сам с митрополитом и иереи на реку Почайну, где сошлось бесчисленное множество народа, мужей, жен и детей. И входя в воду, стояли иные до ушей, другие до персей, инии по колена, родители же мнозии младенцев держали на руках; а презвитери, стоя на берегу, читали молитвы и каждой купе давали имена особыя мужем и женам. Крестившимся же людем отходили кождой в дома своя, которых число так великое было, что не могли всех исчислить...»

МИТРОПОЛИТ ИЛАРИОН КИЕВСКИЙ

СЛОВО О ЗАКОНЕ И БЛАГОДАТИ.

РАССКАЗ О КРЕЩЕНИИ КНЯЗЯ ВЛАДИМИРА И РУСИ

Хвалит же хвалебными словами Римская земля Перта и Павла, от которых уверовали в Иисуса Христа, сына Божьего, Азия и Эфес и Патм – Иоанна Богослова, Индия – Фому, Египет – Марка. Все страны, города и люди чтут и славят своих учителей, которые научили их православной вере.

Похвалим же и мы по силе нашей малыми похвалами великое и чудное сотворившего – нашего учителя и наставника, великого кагана земли нашей Владимира, внука древнего Игоря, сына же славного Святославова, которые в годы владычества мужеством и храбростью прославились во многих странах. И поныне победы и могущество их вспоминаются и прославляются. Ведь не в слабой безвестной земле владычествовали, но в Русской, о которой знают и слышат во всех четырех концах земли.

Сей каган наш Владимир, славный от славных родился, благородный от благородных. И вырос и окреп, с детских лет возмужав, крепостью и силой

совершенствуясь в мужестве и понимании преуспевая. И будучи самодержцем земли своей, покорил себе окрестные страны: одним миром, а непокорных мечом. Итак, когда он жил и пас земля свою справедливо с мужеством и пониманием, тогда сошла на него милость Всевышнего – взглянуло на него всемилостивое око благого Бога, и воссиял разум в сердце его, чтобы понять суетность идольской лжи и обрести единого Бога, создавшего всю тварь видимую и невидимую. Еще слышал он постоянно о благоверной Греческой земле, христоролюбивой и крепкой верой, где Бога единого в Троице чтут и поклоняются, как свершаются у них чудеса и знамения, как многолюдны церкви, как все города исповедуют истинную веру, все в молитвах предстоят, все служат Богу. И слыша это, возжелая сердцем, возгорел духом, чтобы быть ему христианином в земле его.

Так и стало, когда Бог пожелал, сбросил каган наш человеческое естество, и с ризами ветхого человека снял тленное, стряхнул прах неверия, вошел в святую купель и возродился от святого духа и воды, во Христа крестился...

... и до сих пор не прекращается подвиг благоверия. И не только тем явил имевшуюся в нем к Богу любовь, но еще и потрудился, повелев по всей земле крестится во имя Отца, Сына и Святого Духа, светло и громогласно прославить во всех городах Святую Троицу, быть всем христианам – незнатным и знатным, юным и старым, рабам и свободным, боярам и простолюдинам, богатым и бедным. И не было ни одного, кто воспротивился бы благочестивому его повелению, а если кто и не по доброй воле крестился, то из-за страха перед повелевшим, поскольку благоверие того было соединено с властью.

В одно время земля восславила Христа с Отцом и со святым Духом. Тогда начал мрак идольский от нас отходить и зори благоверия явились. Тогда тьма бесслужия рассеялась, и слово евангельское землю нашу озарило; жертвенники были разрушены, а церкви поставлены; идолы сокрушены, а иконы святых предстали; бесы бежали – крест города освятил; пастыри словесных овец христовых – епископы встали перед святым алтарем, жертву чистую возносят попы и дьяконы; и весь клир изукрасил и красотой одел святые церкви; апостольская труба и евангельский гром огласили все города; фимиам, Богу воскуряемый, воздух освятил; монастыри на горах поднялись, монахи появились, мужчины и женщины, незнатные и знатные, – все люди заполнили святые церкви...

ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ. СКАЗАНИЕ О БИТВЕ НА РЕКЕ КАЛКЕ

6732 (1224)... Того же года пришли народ неизвестный, безбожные агаряне, о которых подлинно никто не знает, кокого они отродия, откуда начало их и какой они веры. Они называются татара, кланяются солнцу, луне и огню. Некоторые между ими зовутся таурмени, инии зовутся комани, инии монги. Некоторые же сказуют в них многим народам, от скиф восточных совокупленным, быть и, других покоряя, за едино называются. Мефодий, питарийский епископ, свидетельствует о них, яко они вышли из пустыни Етриския, лежащая в восточно-северной Азии, которых изгнал Гедеон, и явиться им в кончине лет и времен, и что они попленият всю землю от востока до Ефрата, и от Тигра реки до Понтийского моря, кроме Эфиопии. Слышали же мы перед многими леты, что они на востоке многие пределы и государства попленили, ясы, обезы и касоги обладав, пришли к Дону на половцов. Половцы, повоевали, идут в Дону, бывшие тамо князи Даниил Кобякович, Юрий Кончакович послали всем князем до Днепра и за Днепр обвестить, чтоб все, совокупясь, пришли к Дону и могулов не пустили. Но князи уничтожили силу их, приказывали, чтоб они отступили за Дон, всех порубили или пленили, а многие поле моря от гада померли. Когда Котьяк, князь половецкий, с другими князи пришли на Русскую землю к валу половецкому близ Треполя, а Даниил Кобякович и Юрий Кончакович были от татар за Доном побиты. Котьяк же, оставив тут своих людей, поехал к зятю своему Мстиславу Мстиславовичу галицкому и принес ему дары многие: кони, верблюды и протчая. И одарила его и всех князей русских, прося у всех помочи противо татар, представляя, что «ныне сей народ, неведомый нам и никогда не слуханный, пришел на нас и нашу землю попленили. И если их великое множество все совокупно не удержим и вы нам не поможете, то потом, пришеди на вас, то же учинят. Того ради мы вас представляем, дабы о том внятно разсудили, и как нас, так паче себя от конечной погибели спасли». Потом прислали к великому князю в Киев о том просить.

Князь великий Мстислав Романович, слыша то, послал ко всем князем русским, червенским и северским, також и к Юрию Всеволодовичу, созывая всех на съезд со всеми их войски, объявляя им так великаго и свирепаго народа нашествие к странам русским, представляя: «Если ныне совокупною силою их не удержим и половец не обороним, а половцы им не поддадутся, тогда нам всем тяжчас будет». На оное вес согласились и обещали по крайней возможности больше войск собрать и неумедля прийти, но многие, не хотя пашен оставить, с малыми войски шли. Юрий Всеволодович, собрав малое

войско, послал сыновца своего Василька Константиновича ростовского только с 800, и то по усиленной просьбе Васильковой, который просился, чтоб ему в воинстве со старшими обучиться. Брата же и сына не одного не послал, понужу оных татар презирал.

Мстислав Романович крайне прилежал, чтобы войско как можно велико и вскоре собрать, дабы оных татар, не допуская до границ русских, в земле половецкой встретить. И с оным пошел сам, с ним смоленский князь Владимир Рюрикович, черниговский князь Мстислав Всеволодович, из Галича Мстислав Мстиславович. И сии старейшии были. С ними ж Даниил Романович владимирский и брат его Всеволод, Михаил Всеволодович с новгородцы и других князей много. И отпустили пехоту смоленскую, черниговскую. И киевскую вниз по Днестру, оттуда вверх Днепром до порогов, которых было с 2000 людей. Князь же половецкий Котьяк, хотя у русских князей большую любовь и уверенность приобрести и их своею верностию паче обнадежить, принял веру христианскую и крестился. Князи собрались с конными войсками у Заруба и, собрався, пошли вниз подле Днепра. И как пришел, остановились против острова Варяжского, тогда приехали к великому князю послы татарские и говорили, что «хан их с русскими никакой вражды не имеет и, слыша, что вы хотите за половцев конюхов вступаться, сожалеет, что вы хотите напрасно кровь проливать. Понеже мы не пришли на земли ваши и никакой обиды вам не сделали, а имеем войну с половцами, конюхами нашими, и если хотите быть в покое, то учиним мир, а половцов к себе не примайте». Князи русские, много о том рассуждая, приняли оное татарское представление за противное пользе своей, что татары хотят токмо их на малое время миром обольстить, а покоря себе половцев, тяжчайшие неприятели будут, не токмо онаго не приняли, но весьма неправо послов тех побили, рассуждая, если оных отпустить, от них хану своему о множестве войск русских скажут и оные, убоявсь, уйдут. Не верили ба князи о множестве войск татарских, что им сказывали их быть более 200000, а по правде сами усмотрели после, что их было гораздо более.

После пошли далее и, пришел к Олешу, стали у Днепра. Тут пришли к ним боуты, гингалы, выгольцы и галичане.

Татары, ожидая от русских отповеди, стояли около Днепра. И уведав через половцев, что послы их побиты, прислали других послов с выговором, для чего такую им обиду учили, что послушав половцев, послов побили; и если не хотят мира, то бшли к ним, а они встретить их готовы. И хотя половецкие князи и Мстислав Мстиславович советовали и тех побить, но князь великий их отпустил, приказав, что он сам, их увидя, о мире говорить будет. Тогда пришел Владимир Рюрикович со смоленскими и туровскими полками.

Князь великий изчислил все войска, которых с ним было: киевских, переяславских, городенских, черных клобуков и поросян 42500, со Владимиром Рюриковичем, смолян и туровцов 13800, с князем Мстиславом черниговских и северских 213000, да вятич 2000, со князем Мстиславом галичан, владимирцев, лучан и подунайцов 234000 и протчие младшие князи с ними, всего 103000, великого русского войска давно вкупе не бывало. К тому ожидали новгородских, Васильк с ростовцы от Юрия от Белой Руси и рязанских войск; також половцы обещали до 50000, собрав, присокупить. Тогда князь Мстислав Мстиславович алицкий, переправясь через Днепр, в 10000 конных пошел вперед в поле, и нашел стражу татарскую, и оных многих побил, а воевода их Гомябек с достальными ушел в курганы половецкие, надеялся от половцев себе помосчи. Гомябека же татара хотели сохранить, закопали живаго в землю, но половцы, нащед его, убили. И Мстислав возвратился ближе к полкам.

Князь великий по отпуске Мстислава перешел за Днепр со всеми князи и, пошед на низ, стали у реки Хортицы на берегу Днепра, где стояли воеводы с пехотою Юрий Доможирович и Держикрай Владиславич. Тогда, пришед, стражи объявили, что татара подъехал смотреть войск русских. Данил же Романович и другие моложденные князи, седши на кони, побежали видеть войско татарское. И увидя оныя, порслали сказать великому князю, чтоб, не мешкая, шел со всем войском ротиво татар, думая, что оныя все близко. И князь великий со всеми князит войски русскими, оставя у людей 1000 человек, пошли каждый князь со своим полком. И тогда еще пришли гангалы, выгольцы, скиви и боуты галицкие в лодьях. Князи, идучи полями, вскоре нашли татар, которые, учиня малой бой, побежали. За которыми русские гнав, отбили стада многие, а другие татара со скотом, взятым от половец, ушли. Потом шли князи за ними через степи и в осьмый день пришли к реке Калке. Тут нашли великую стражу татарскую, с которыми передовые русские учинили бой, гдек убили воеводу Ивана Дмитриевича и других двух. Но татара, не долго бився, пошли прочь, а князь великий, перешед реку оную, стал. Мстислав же Мстиславович со своим передовым полком пошел за татары и, послав разъезд Яруна с половцы, сам шел помалу. Ооные вскоре, увидя великое множество татар, возвратясь, сказали, что татара идут за ними недалеко. Мстислав, хотя ему советовали отступить к полкам великого князя, но он надеялся на свою храбрость, а паче несогласия ради с великим князем, не дав ему знать о приближении татар, устроил полки своя, а татара шли за передовыми русскими к полкам прямо. Мстислав, видя такое великое множество покрывших все поле татар, которых око не могло обозреть, познал свою погрешность, но отступить уже было невозможно, послал к великому князю с ведомостью, чтоб шел со всем

войском. Великий князь вельми тем оскорбился, что Мстислав без воли его и согласия так далеко ушел, и прислал сказать, как уже видел, что ему отступить, ни помочи подать не успеть, однако ж, как скоро мог, полки устроил. Но молодые князи, не спросясь старших, с малыми их людьми, туда побежали. Мстислав Мстиславович, увидя татар уже около заходящих, устроился сколько мог. И начали татара сильно наступать. Тогда Данил Романович владимирский, князь Семен Ольгович и князь Василий Гаврилович крепко бились. Сперва вмяли татар, побивая, гнали. Тут князя Василька Гавриловича прокололи копием, Данила Романовича в грудь копием прокололи, Он же, хотя и млад был, 18 лет, но мужествен вельми, презрев свою рану, бился еше крепко. И тако полили татар множество. Мстислав Ярославович луцкий, Немый называемый, видя Данила кровава, котораго он крепко любил и ему по себе наследие дать хотел, возопил своим, отомстивши кровь юноши сего и, жестоко на татар наступая, бился. Також Олег, князь курский князь половецкий Ярун и другие половцы так жестоко на татары наступали, что уже чаяли вскоре всех татар перебить.

Сие так долго было, как татары ни с коего боку захватить русских не могли. Но как половцы миновали болота, не осмотрясь в запальчивости, идучи на татары, тогда татара великим множеством половцев объехав, сбили. И половцы пришли на полки великого князя, оные так смяли, что князь великий не успел в порядок привести, а татара сильно на него и протчих князей наступили. И был бой прежестокий, с обе стороны храбро надолге бились. Князь Мстислав Мстиславович, поворотясь, отступал, бился с татары. И видя полки великаго князя, не мог к оным присовокупиться и сожалел о своем упрямстве, да и поздно. Князь великий видя татар великое множество и своих изнеможение, стал отступать к реке Калку, токмо татара весьма препятствовали и уже многих побили. Тогда князь великий, с ним князь Андрей, зять его, князь Александр дубровицкой, видя зло то, стали на реке Калке. И как место оное было каменисто, тотчас через ночь ту сделали городок из камня и леса, в которой бегущих людей собрали несколько тысяч, а протчие побежали. Татара поставили около одного дву воевод, Черкана и Тешкана, которые отступя городок в осаде содержали, а протчие до трех дней гнались за русскими князи к Днепру. Князь великий бился из городка три дня и, видя свое изнеможение, послал к татарским князем для договора и особливо бывшим с татары бродницам, у которых был воевода Плоския. Оной окаянный дал великому князю роту с крепким обнадеживанием, что никого не убьют, но всех на откуп отпустят. Оному поверя, князь великий отдался. Он же окаянный, привел их перд князей татарских, советовал им всех побить и никого жива не отпустить. Татара, взяв крепость ту, людей русских всех побил, а князей поклали на землю

и, покрыв их доками, сами сели на них обедать. И так их всех подавили и не одинаго из взятых тут не оставили. Гнавшие за русскими до Днепра многих побили, но много и своих потеряли, ибо бегущие русские где могли, в лесах и тростниках западая, многих татар, малыми собраниями гнавших, нападая побивали и сами спаслись, особливо где князи или воеводы храбрые были.

На сем бою побито князей русских: Святослав каневский, Изяслав Игоревич северский, Юрий несвижский, Святослав шумский, Мстислав Всеволодович черниговский и сын его Василько, Ярослав неговорский. Прежде же с Мстиславом убито в бою три князя да с великим князем два князя. Тысяцких же и воевод множество и протчих войск 70000. А князь Мстислав Мстиславович и с ним Данил Романович, прибежав к Днепру, где лодьи стояли, перевезеся и в беспамятстве велел все людьи порубить и сам, не ожидая многих за ним бегущих, ушел, бояся за ним погони. Прибежавших после некоторых половцы из-за платья и оружия побили, а другие, идучи вверх, подле Днепра померли. И тако от всего того великаго войска два десятая часть в Киев возвратилась. Сия так тяжкая и неслыханная на Рускую землю победа случилась иуния 16 дня в день пятнишний.

Другие татара гнались по предводительству половцов к Чернигову в Новгородку Северскому. Новгородцы же, не зная коварства татарского, встретили воевод их со кресты. Но они, вшед в град, попленили и сожгли. Тоже и с другими учинили, не боясь никого. Василько же ростовский, идучи, не поспел с полком своим. И уздав, что князи уже от Днепра пошли, остановился у Чернигова. И тако не токмо бог его спас, но Чернигову и Кинву многая помочь учинилась, ибо татара, уздав, что войско руское у Чернигова стоит, не смели приближаться и поли обратно на побег. А Василько, убоявся татар, возвратился в Ростов. Новгородцы же, услышав победу, идучи Днепром, возвратились.

Татара, хотя такое великое войско победили, но своих весьма много потеряли. И сами сказывают, что их на оном бою более 100000 побито и хана их большей сын Тосхус убит, и если бы русские князи в согласии были и совокупно бились, то б татара и половцов при них разбить не могли. И видя татара такой в них великий упадок, не смели более на русских наступать, но и на области русские идти, хотя оные безлюдны остались и оборонять было некому, а пошли поле моря и, поплена половцов, возвратились за Дон к Волге и за горы. И тако их до пришествия Батя не слышать было. Половцов же бежавших неколико в Русь пришли и крестились в разных городех, которым жители весьма рады были и давали им корм и помочь в поселении.

РУССКАЯ ПРАВДА КРАТКОЙ РЕДАКЦИИ
(по Академическому списку середины XV в.)

Правда Роськая

1. Убьеть мужь мужа, мьстити брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братучаду, любо сестрину сынови; аще не будет кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будет русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изьгой будеть, любо словенин, то 40 гривен положити за нь.
2. Или будет кровав или синь надьражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будеть на нем знамени ан никотараго же, го ли приидеть видок; аще л не можеть, ту тому конець; оже ли себе не можеть мьстити, то взятии ему за обиду 3 гривне, а летцю мьзда.
3. Аще ли кто ударить батогом, любо жердью, любо пястью, или чашей, или рогом, или тылеснию, то 12 гривне; аще сего не постигнуть, то платити ему, то ту конець.
4. Аще утнеть мечем. А не вынем его, либо рукоятью, то 12 гривне за обиду.
5. Тже ли утнеть руку, и отпадеть рука либо усохнеть, то 40 гривен.
6. Аще будеть нога цела или начьнеть храмати, тогда чада смирать.
7. Аще перст утнеть, которые любо, 3 гривны за обиду.
8. А во усе 12 гривне, а в бороде 12 гривне.
9. Оже ли кто вынезь мечь, а не тнеть, то тьи гривну положить.
10. Аще ли ринеть мужь мужа любо от себе любо к себе, 3 гривне, а видока два выведеть; или будет варяг или колбяг, то на роту.
11. Аще ли челядин съкрывается любо у врага, любо у колбяга, а его за три дни не выведуть, а познають и в третий день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду.
12. Аще кто поедеть на чюжем коне, не прошав его, то положити 3 гривне.
13. Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познаеть в своемь миру, то взятии ему свое, а 3 гривне за обиду.
14. Аще познаеть кто, не емлеть его, то не рци ему: мое; нь рци ему тако: пойди на свод, где еси взял; или не поидеть, то поручика за пяти дни.
15. Аже где взыщеть на друзе прочее, а он ся запирати почнеть, то ити ему на извод пред 12 человека; да аще будеть обидя не вдал будеть, достойно ему свои скот, а за обиду 3 гривне.
16. Аще кто яелядин пояти хоцеть, познав свои, то к оному вести, у кого то будеть купил а той ся ведеть ко другому, даже доидеть до третьего, то рци третьему: вдаи ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоце.

17. Или холоп уарить свободна мужа, а бежить в хором, а господин начнетъ не дати его, то холопа пояти, да платитъ господин за нь 12 гривне; а за тым, где его нале-зуть ударении той мужь, да бьютъ его.

18. А иже изломить копье, любо щит, любо порт, а начнетъ хотети его дерьжати у себе, то приати скота у него; а иже есть изломил, аще ли начнетъ приметати, то скотом ему заплатити, сколько дал будетъ на нем.

Правда установлена руськой земли, егда ся съвокупил Изяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко Перенег, Микыфор Кыянин, Чюдин Микула.

19. Аже убьют огнищанина в обиду, то платити за нь 80 гривен убиини, а людбем не надобе; а в подъздном княжи 80 гривен.

20. Аще убьют огшищанина в разбои, или убийца не ищутъ, то вирное платити, в ней же вири голова начнетъ лежати.

21. Аже убьют огнищанина у клети, или коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место. А то же покон и тивуницу.

22. А в княжи тивуне 80 гривен.

23. А в конюх старьи у стада 80 гривен, яко уставим Изяслав в своем конюсе, его же убиле Дорогобудьци.

24. А в сельском старосте княжи и в ратаинем 12 гривне.

25. А в рядовници княже 5 гривен.

26. А в смерде и в холопе 5 гривен.

27. Аще роба кормилица любо кормиличиц, 12.

28. А за княжь конь, иже той с пятном, 3 гривне, а за смердеи 2 гривне, за кобылу 60 резан, а за вол гривну, а за корову 40 резан, а третьяхъ 15 кун, а за лоныщину пол гривне, а за теля 5 резан, за яря ногата, за боран ногата.

29. А оже увидеть чюжь холоп любо робу, платити ему за обиду 12 гривне.

30. Аще же приидеть кровав мужь любо синь, то не искати ему послуха.

31. А иже крадетъ чюжь любо конь, любо волы, или клетъ, да аще будетъ един крал, то гривну и тридесят резан платити ему; или их будетъ 18, то по три гривне и по 30 резан платити мужеви.

32. А в княже борти 3 гривне, любо пожгутъ, любо изудруть.

33. Или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в огнищанине, и в тивунице, и в мечници 12 гривне.

34. А иже между переореть любо перетес, то за обиду 12 гривне.

35. А оже лодью украдетъ, то за лодью платити 30 резан, а продажи 60 резан.

36. А в голубе и в куряти 9 кун, и в утке. Ив гусе, и в жераве, ив лебеди 30 резан; а продажи 60 резан.

37. А оже украдутъ чюжь пес, любо ястреб, любо сокол, то за обиду 3 гривне.

38. Аще убьютъ татя на своем дворе, любо у клети, или у хлева, то тои убит; аще ли до света держать, то вести его на княжь двор; а, оже ли убьютъ, а люди будутъ видели связан, то платити в немь.

39. Оже сено крадутъ, то 9 кун; а в дровех 9 кун.

40. ВАже украдутъ овьцу, или козу, или свинью, а их будетъ 10 одну овьцу уквале, да полежать по 60 резан продажи; а хто изимал, тому 10 гривен.

41. А от гривне мечнику куна. А в десятину 15 кун, а князю 3 гривны. А от 12 гривну емьцю 70 кун, а в десятину 2 гривне, а князю 10 гривен.

42. А се покон вирнии: вирнику взятии 7 ведер солоду на неделю, тьже овен любо полот, или две ногте; а в среду резану вьже сыры. А в пятницу тако же; а хлеба по кольку могутъ ясти, и пшена; а кур по двое на день; коне 4 поставите и сути им на рот, кольку могутъ зобати; а вирнику 60 гривен и 10 резан и 12 веверици, а переде гривна; или ся пригоди и в говение рыбами, то взятии за рыбы 7 резан; ть всех кун 15 кун на неделю; а борошна кольку изьясти; до недели же виру сберуть вирници. То ти урок Ярославль.

43. А се урок мостьников: аще помостивше мост, взятии от дела ногата. А от городници ногата; аще же будетъ ветхаго моста подтвердити неколикл доск, или 3, или 4, или 5, то тое же.

ВАДИМ МИЦИК

ПИСАНКИ З РУСИ

З глибини художнього досвіду наших предків починаються витoki цієї мініатюри народного мистецтва, унікального жанру творчості українського народу. Писанка твориться на опуклій поверхні яйця і дає просторово-динамічний розвиток і сюжетові, і образу. Але матеріали її нетривкі. Саме тому багато мистецьких витворів зникло не тільки після ритуального вжитку, а й через крихкість шкарлупи. Це, а також намагання зберегти ці витвори вірування людей у роки активного становлення християнства, спонукало народних митців робити писанки з міцного матеріалу.

Керамічні писанки Київської Русі як твір мистецтва, а для нас ще й джерело історичної інформації, набули широкого вжитку у X – XIII ст. До цього періоду належить і літописна згадка про застосування крашанок при знахарюванні та розвагах.

Перша давньоруська писанка знайдена при розкопках решток Десятинної церкви і введена в науковий обіг у 1857 році. Шукач скарбів і меценат

археології О. Уваров знайшов глиняні яйця при розкопках Кривушанської могили. У Бровках на Полтавщині писанку княжих часів у 1902 р. відкопав відомий український археолог В. Хвойко.

Сьогодні відомо сто писанок княжих часів. Тридцять із них знайдено в Швеції, Польщі, Чехії. Туди вони потрапили, як стверджують дослідники, разом із товарами та прикрасами. Але, зважаючи на те, що писанки були ритуальними предметами, можна припустити, що вони слугували послам, купцям, дружинникам за обереги, охороняли людину у далекому краї від «чужого ока», «нечистої сили», взагалі від зловорожих впливів. Техніка виготовлення, орнаментальні мотиви розпису засвідчують їх давньоруське походження. Якщо порівняти керамічні писанки із Києва та Сигтуна (Швеція), то стає очевидним, що вони, безперечно, виготовлялися в стольному граді.

...Писанки Київської Русі повністю не досліджено. Про це свідчить не тільки мала кількість праць, а й термінологічна невизначеність як у назві самих виробів, так і в орнаменті. Так, у Б. Рибакі вони – «глиняні полив'яні яйця», «яйцевидні погремущки», М. Кучера називає їх «полив'яними яйцями, так званими писанками», автори монографії «Воїнь» В. Довженок, В. Гончаров, Р. Юра дали визначення – «полив'яні керамічні писанки».

Мистецтвознавчий аналіз писанок майже відсутній. Більшість авторів їхній орнамент називають візерунками «у вигляді математичних фігурних дужок».

...Детально описала колекції Національного музею історії України Г. Шовкопляс у статті «Давньоруські писанки». Автор правомірно вважає писанки «одним із видів народно-прикладного мистецтва того часу», проводить історичну паралель їхнього тисячолітнього побутування, пов'язує їх із народним світоглядом, тобто із весняним вшануванням Сонця, з оживанням природи, отже, з віруванням наших предків. Про це в жодному з досліджень не згадано, тому і не йшлося про їхню основну суть. Давньоруські писанки з Канівщини допоможуть у вивченні такого маловідомого нам питання, як світогляд жителів нашого краю часів Русі.

Кожна писанка має різне тло – чорне, темно-сіре, червонясте, проте орнамент однаковий. По всій довкружній сфері зображено наростаючі семиярусні хвилясті лінії. Композиційних блоків на писанці три, ймовірно, – це хвилі світла, води, хвилі життя як кожної людини, так і зміни поколінь. Їхнє зростання символізує Древо світобудови, з якого струмує всезростаюче життя.

Полів'яна писанка була священним предметом, і кількість хвилястих ліній орнаменту це підкреслює. Адже світ проявляється і в звучанні, і в кольорах семимірно. Тиждень має сім днів. Тривалість космічного імпульсу становить стільки ж. Свято на честь Сонця хоч і має три основних святкових

дні, але триває сім днів. Скажімо, на Великдень, до якого в основному виготовляли писанки: від вербної неділі до великодньої – тиждень, від великодньої до провідної – стільки ж. Свята Колодія, Зеленої неділі, весілля Свічки, як і традиційне народне весілля, триває по сім днів.

Хвилястий орнамент має своє коріння в мистецтві палеоліту. Ось від Канева до Межиріччя 25 кілометрів, а орнаментальні композиції віддалені одна від одної аж на 250 століть.

У Межиріччя відкрито пізньопалеолітичні оселі з кісток мамонта. Там пластини з бивня мамонта, як і кістки з Мізинської стоянки, прадавні митці графічно окрасили хвилеподібним орнаментом. За висновками дослідника пізньопалеолітичних жител із Межиріччя І.Підоплічка, на одній з кісток геометричним орнаментом передано знак води.

Усі давньоруські писанки мають ще одну ознаку. У нижньому торці є отвір, крізь який під час виготовлення вкидали керамічні кульки. При потрясінні вони тарабанили. Цими звуками писанки-торохкальця споріднені з шумовим браслетом із Мізинської палеолітичної стоянки. Він зроблений із бивня мамонта і має п'ять пластин. Браслет орнаментовано подібними семиярусними хвилями. Цей візерунок подібний до мотивів сосонки у ткацтві, декоративному розписі.

Браслет, як і писанка, давав «шумовий ефект» і створював певний ритм, можливо, й для танцю. Виготовляти шумові пристрої на Великодні свята стало традицією на Україні. Це були різноманітні калатала, стукалки, довбешки. На Поділлі у ХІХ ст., як зазначає Павло Чубинський, хлопці в чистий четвер, коли пролунають церковні дзвони, калатали дерев'яними стукалками у дзвіницю, в дошки, відганяючи нечисту силу.

Ритуальні дієства у полян-русичів відбувалися в священних дубових лісах. У деяких з цих святкувань використовувалися писанки. Знайдена у Конопчі зеленого кольору писанка свідчить, що вона має відношення до веснянок. Те, що керамічні писанки мають різний колір – жовтий, зелений, темно-жовтий, червонястий, чорний – підтверджує, що й ці витвори Київської Русі присвячувалися певним весняним святам. Зокрема, чорний колір відповідав кольору землі. Такі писанки традиційні й для Канівщини, що засвідчено в альбомі С. Кульжицького «Описание коллекции народных пысанок». Писанки, пофарбовані в чорний колір, здебільшого виготовляли на поминки померлих та в останні весняні святкування.

Керамічні писанки з Канівщини княжих часів свідчать про давність цього мистецтва, глибокі корені образотворчої традиції писанкарства на Придніпров'ї.

ПЕРВОУЧИТЕЛІ СЛОВ'ЯНСЬКІ

Країна, в якій народилися Кирило та Мефодій, називалася Македонією. Вона була підвладна візантійським імператорам і заселена переважно слов'янами, котрі рушили сюди під час великого переселення народів. У деяких місцях Македонії кількість слов'янського населення була такою великою, що одна частина її, а саме північно-східна, називалася Славинією. Панівним плем'ям були греки; але їх влада не була широкою і всеосяжною, не міняла своєрідного життя підкорених слов'ян, не торкалася їхньої мови.

...Стосовно військового управління, то Македонію розділили на декілька округів, що ними управляли особливі воєначальники. Одним із таких воєначальників був батько Кирила та Мефодія по імені Лев, за походженням грек. Місцем народження і первісного життя Кирила і Мефодія була Фессалоніка, або по-слов'янському Солун, головне місто Македонії. Таким чином, саме місце народження дало можливість Кирилу та Мефодію підготуватися до просвітництва слов'ян: від дня їх народження вони знайомилися із слов'янською мовою, і ця мова була для них майже настільки рідною і близькою, як і сама грецька мова.

Мефодій був старшим за брата Кирила і одержав домашнє виховання іще за життя батька, а потім ним же призначений на військову службу. З малих років любили і хвалили його, а на службі він виявив такі чудові якості розуму і освіти, що дар довірив йому вищу військово-урядову владу у тій частині Македонії, яка називалася Славинією.

Кирило (до прийняття постригу Костянтин) залишився без батька, коли йому не виповнилося іще чотирнадцяти років. Очевидно, за заслуги батька сироту взяли до константинопольського двору і тут виховували з малолітнім царем Михайлом. Освіта була блискуча, наскільки це було можливим у тогочасній Візантії – представниці просвітництва в Європі...Обдарованість, чудове виховання, той факт, що Кирило був відомий при дворі, відкривали йому можливість зробити блискучу кар'єру, але особистий склад і настрої його душі, а можливо, і самий характер тогочасної освіти повели його іншим, невідомим і важким шляхом, на якому він згодом своїми подвигами зажив собі безсмертної слави просвітителя слов'ян. Кирило скоро залишив посаду бібліотекаря і таємно зник, сховавшись в одному з монастирів.

Через деякий час його упрохали повернутися до Константинополя, але вже не на колишню посаду, а для викладання філософії...В цей час або приблизно цього часу Мефодій, брат Кирила, що був уже багато років

правителем слов'янського княжіння, якому вже набридла різноманітна суета миру, залишив за власною волею, княжіння і «пішов до Алімбу, де жили святі отці, там прийняв постриг і облачився у чорні ризи». В Алімбі, інакше Афоні, було і в той час безліч монастирів і велика кількість пустельників, знаних суворим подвижницьким життям. Сюди, за прикладом брата, зрікшись світу, прийшов незабаром і Кирило. Тут брати-подвижники проводили свій час у молитві, суворій здержливості і в читанні книг. Живучі недалеко від батьківщини, вони не могли не звертати уваги на становище своїх співвітчизників-слов'ян, які страждали від впливу ісламізму. Бажаючи допомогти їхній потребі духовній – попередити збочення до магометанства тих із них, котрі вже сповідували християнську віру, і сприяти прийняттю цієї віри тими, хто ще залишався в язичестві, – мало бути природним бажанням для братів-пустельників, які зневажили розваги і почесні мирські, шукаючи вищого духовного подвигу, що обов'язково схиляло до думки – перекласти слов'янською мовою священні та церковно-богослужебні книги. Середовище, в якому жили брати, якнайбільше сприяло втіленню цієї думки: в афонських монастирях було багато ченців-слов'ян із різних сусідніх земель. Отже, Кирило та Мефодій не тільки не могли роззнайомитися з слов'янською мовою, відомою їм з дитинства, але в живій, близькій бесіді знаходили постійну для себе практику, таку необхідну принаймні для Кирила, який довгий час перебував у грецькому середовищі. Тут, крім того, вони могли знайти і підготувати для себе співробітників як перекладу священного писання і богослужебних книг, так особливо для поширення християнства між слов'янами.

...Незважаючи на те, що слов'янська мова за обставинами життя і служби була знайома більше старшому брату Мефодію, честь винайдення слов'янської азбуки належить Кирилу, що і цілком природно, якщо взяти до уваги всебічну освіту, колишній спосіб життя і учену настроєність останнього.

...Як багато за перший раз встигли зробити святі брати для слов'янської писемності і яке застосування зроблено ними із уже складеної ними азбуки, і де воно застосовано, на це немає ніяких вказівок у відомостях про життя Кирила та Мефодія. Подія, що послідувала за винайденням азбуки, дає, однак, підставу припускати, що праця їх стала відома в Константинополі.

...Великій і дивній справі Кирила і Мефодія зобов'язана широка нива чистого православ'я: Македонія, Болгарія, Моравія, Паннонія, Хорватія, Далмація, частина Польщі і, зокрема південна частина нашої вітчизни з вуст просвітителів почули святу православну віру, причому на рідній слов'янській мові. Всі канонічні книги Ветхого і Нового завіту, числом 60, перекладено на слов'янську мову Кирилом і особливо Мефодієм за допомогою їхніх учнів. Перекладені також і всі потрібні для богослужіння книги, як-от: вибрані

читання Нового Завіту, Паремійник, Псалтир, Часослов, Служебник та ін. Труд величезний і вищою мірою благодійний за своїми наслідками! Але заздрісні до придбань східної церкви папи знищили більшу частину святого набутку просвітителів слов'янських. Із просвічених ними земель одна лише Болгарія вистояла проти підступів і насильства ворогів, зберегла і передала нам справу рук св. братів солунських. Всі інші країни найближчим часом одна за іншою підпали під ярмо римське; слов'янська служба, слов'янський навіть алфавіт замінені латинськими...

РОЗДІЛ II

КОЗАЦТВО В УКРАЇНІ. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1654 РР.

Сучасний стан історичної науки характеризується деякими тенденціями, що значною мірою впливають на її розвиток. Подолання обмеженостей формаційної концепції та використання цивілізаційного підходу, який дозволяє осягнути історію людства в усій її багатогранності, поставити в центр історичного вивчення людину, не лише її предметно-практичну діяльність, а й багатство духовного життя, потребує дальшої розробки важливих питань вивчення історії.

З ім'ям видатного сина України – гетьмана Богдана Хмельницького пов'язано усвідомлення козацтвом свого значення та місця в українському політичному житті, повернення української спільноти до ідеї національної незалежності. Очолювана ним Визвольна війна українського народу стала об'єктивно єдиною можливістю здобути волю і самостійність, відстояти право на існування як народу, так і держави. Як влучно висловився М. Грушевський, «від Хмельниччини бере початок нове українське життя». Українська державність, здобута славетним гетьманом, ніколи не згасала у свідомості українського народу, його намагання зберегти власні звичаї, культуру, національні традиції. Тепер можна впевнено сказати, що при наявності й досі існуючих неоднозначних оцінок козацької держави періоду Визвольної війни й самого гетьмана зостається фактом безсумнівним: значення Хмельниччини як яскравого спалаху української державної ідеї, блискучої самореалізації народної волі.

Як відомо, опинившись після занепаду Галицько-Волинського князівства в складі Литви, українські князівства лише деякий час мали сприятливі умови для свого соціально-економічного і культурного розвитку, відновили адміністративно-територіальний устрій, типовий для Київської Русі. Велике князівство Литовське була по суті федеративною державою, оскільки на його території існувала значна мовна і територіальна окремішність не тільки українських, але й білоруських земель. Приєднання українських земель до Польського королівства означало поступову ліквідацію самостійності, забезпечувало панування польських феодалів над українським населенням, принесло економічну руїну і занепад культурного життя.

За умов антифеодальної боротьби, протесту проти соціального і національно-релігійного гніту в XV – XVI ст. на півдні України народжується козацтво, яке М. С. Грушевський називав найбільш гучним, ефективним

явищем в історії українського народу. Виникнення Запорізької Січі, формування української народності, запровадження «козацької юрисдикції» стало важливим кроком до незалежності. Козацьке право регулювало норми поведінки, відносин з представниками інших суспільних верств, місцевою адміністрацією тощо. У виступі на Варшавському сеймі одного з магнатів відзначалося, що козаки «ані магістратів на містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі встановлюють і якби у великій державі свою окрему республіку». Фактично вже з кінця XVI ст. польській уряд змушений був визнати козацьчину як чинник суспільного життя, як державну структуру України.

Проте, починаючи з середини XVI ст. відбувається посилення колоніального гніту, національно-релігійного гноблення. Чимало авторів того часу змальовують жахливі картини неймовірних знущань, від яких страждали не лише окремі верстви, а й увесь український народ, включаючи православне духовенство, православну шляхту, заможне міщанство.

Анонімний публіцист середини XVII ст., вважаючи це за головну причину Визвольної війни, зокрема відзначав: «...мусимо визнати, що велику ненависть підносять і поширюють великі податки, незвичайні штрафи, монополії рогове, копитове, шафове та інші подібні тягарі, які над ними вигадують урядники, суддівські гачки, економи, котрі хотіли б збільшити прибутки своїх панів... Спитайтеся у самих козаків, що спонукало їх до такої відваги, сміливості, відчайдушності та шалу, і думаю, що всі вони подадуть великий реєстр кривд, неслухних податків, які терпіли від панів, комісарів та інших вельможних державців».

За те ж писали й інші автори, наприклад, український літописець Григорій Грабянка: «... ляхи нестерпно тяжкий глум над людом чинили, над храмами божими глумилися, силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, з усякої скотини і з бджіл десятку частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то віддай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татариним коня чи зброю добуде, то теж, холопе, дай панові. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то карами його карали, щой погані б придумати не могли, і так уже, краючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали».

Нестерпний національний гніт заважав економічному, політичному, культурному розвитку українського народу. Визволення з-під тривалого ярма панської Польщі і побудова власної держави ставали для України історичною потребою, вирішальним питанням існування української верстви.

Не підлягаю сумніву, що ідея визвольної боротьби українського народу з кінця XVI ст. стає одним з найважливіших факторів у житті козацтва. Підготування умов для реалізації її стануть саме повстання під проводом Криштофа Косинського (1591-1593 рр.), Северина Наливайко (1694-1596 рр.), Марка Жмайла (1625 р.), Тараса Трясили (1630 р.), Івана Сулими (1636 р.), Павла Павлюка, Дмитра Гуні (1637-1638 рр.). Можна згадати і те, що вже в діяльності, скажімо, Д. Вишневецького, І. Сірка та ін. проглядають перші, переважно військові і дипломатичні спроби відособити землі, на які поширювався їхній вплив, вивести їх з-під залежності від сусідніх держав. Семигородський князь Бетлен-Габор у 1628 році говорив, що «козацький народ може відділитися від Польщі і здобути окрему Річ Посполиту...якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора».

Європа вступала у новий період свого розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утворенням буржуазних відносин, і Україна не була в цьому плані винятком. Величезний вплив на події Визвольної війни мали тридцятирічна війна та англійська буржуазна революція, інші соціально-політичні виступи в таких країнах, як Іспанія, Італія, Нідерланди та ін.

Майже не головною причиною війни в дореволюційній офіційній історіографії вважалося бажання Б. Хмельницького помститися за власні кривди та образи. Ознайомлення з новітньою літературою з названої проблеми доводить, що повстання козаків готувалось гетьманом заздалегідь, починаючи з 1646 р. Про це ж писав і Самовидець: «початком і причиною війни Хмельницького були гноблення ляхів на православ'є й козацтво». Відомий дослідник історії козацтва В. Голобуцький мав рацію, коли стверджував: не напад Д. Чаплинського на хутір Б. Хмельницького Суботів штовхнув останнього на шлях боротьби, а навпаки, його виступ спричинив помсту з боку магнатів. Безсумнівно, значний інтерес викликає сама особа славетного гетьмана. У численних історичних хроніках, спогадах сучасників, літературі збереглися свідчення про цього політичного діяча, зараз же обмежимося лише характеристикою останнього з боку М. Грушевського як героя української історії.

Враховуючи зміст, цілі і характер боротьби, є всі підстави вважати події Визвольної війни національною революцією. Вона спрямовувалася на розв'язання двох найважливіших завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України і запровадження у ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежала б дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю.

Шість років тривала національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького проти панування Польщі в Україні. Вже в

першій битві під Жовтими Водами (травень 1648 р.) було вщент розбито шляхетські війська, а перемоги під Корсунем і Пилявцями стали яскравим свідченням військового мистецтва українського народу, піднятого Богданом Хмельницьким до світового рівня.

Успіх військової, політичної та державної діяльності видатного гетьмана, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що він зумів зібрати навколо себе сузір'я талантів, таких, як Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Антон Жданович, Мартин Пушкар, Прокіп Шумейко та ін.

Перші перемоги повстанців сприяли розгортанню повстань по всій території України. Вже на початку 1649 р. гетьман повідомив комісарів польського короля про свій намір створити незалежну українську державу: «Визволю з лядської неволі весь народ руський». На визволених землях виникає новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували в Запорізькій Січі. В екстремальних умовах війни, коли потрібно максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу весь народ, полково-сотенна організація стала не тільки загальною для всіх повстанських сил, але й єдиною політично-адміністративною та судовою владою в Україні. Непідвладною залишилась тільки церква, та ще й Запорізька Січ зберігала здавна встановлену форму правління.

Центром гетьманського правління був Чигирин. Головним органом влади була старшинська рада, і лише у виключних випадках скликалися загальні ради козацтва. Піраміда військово-адміністративної ради мала такий вигляд: гетьман, генеральний обозний, суддя, писар, бунчужний, підскарбний.

Велике значення мало і виконання адміністративною владою (полковники, старшини та ін.) соціальних функцій. Є відомості, що саме тоді в Україні робилися спроби ввести й свою грошову систему. Додайте до цього усвідомлення українським народом власних можливостей та здібностей створити національну державу, і стане зрозумілим розуміння її необхідності, що є предтечею дальшої діяльності Б. Хмельницького.

Влітку 1649 р. поляки були розгромлені під Зборовом, але зрада кримського хана не дала змоги знищити королівське військо. Зборівська угода була найвигіднішою з тих, що уклалися козаками досі, але вона не задовольнила жодної зі сторін. Було ясно, що війна триватиме через якийсь час.

З 1651 р. перемир'я було порушено. Україна вступила в затяжну смугу драматичних потрясінь, коли перемога (під Батогом, Жванцем) чергувалися з поразками (під Красним, Ріпками, Берестечком). Це знайшло своє відбиття в положеннях Білоцерковського договору 1651 р. Крім того, після Берестечка Б. Хмельницький остаточно відмовився від сподівань на допомогу зі сторони

Кримського ханства. Реальна оцінка міжнародної ситуації та співвідношення сил приводили його до необхідності залучитися підтримкою Порти або Росії.

За своєю суттю це був акт міжнародного значення, оскільки Польща визнала значну частину України козацькою територією, суверенною від короля. Правове оформлення незалежної України дозволило Б. Хмельницькому отримати на деякий час можливість зосередитися на вирішенні питань державотворення.

Серед питань Визвольної війни 1648-1654 років проблема приєднання України до Росії, рішень та наслідків Переяславської угоди завжди займала одне з провідних місць. Дореволюційна російська історіографія вбачала в позиції Москви найбільшої користі, що є цілком природно для будь-якої держави за всіх часів, насамперед і найбільш за все власно для себе. Спробуємо викласти це найбільш детально. По-перше, Польща, так само, як і Швеція, заважала Москві щодо вирішення «балтійського» питання. Крім того, під час окупації Москви поляками взагалі виникла загроза існування цієї держави. По-друге, послаблення Польщі надавало можливість царському уряду поширити експансію на південь – до Чорного моря, на Балкани та в Центральну Європу. Нарешті, союз Москви з Україною робив першу справжньою могутньою державою, навіть за умов чисто військових угод.

Дійсно, українські політики ще перед Б. Хмельницьким намагалися здобути для України протекторат Москви (П. Сагайдачний, І. Борецький). Б. Хмельницький також неодноразово звертався до царя Олексія, прохав, і навіть, погрожував йому, з приводу допомоги Україні. Як писав І. Крип'якевич, «Москва не відмовлялася сприяти Україні господарською допомогою, висланням хліба і солі, але в політичних справах вичікувала, який буде вислід українсько-польських змагань. Ці довгі вагання Московщини коштували Україні багато зайвої енергії і крові».

Лише 1 жовтня 1653 р. царський уряд скликав Земський собор, на якому, окрім бояр, були присутні представники дворянства, духовенства, царські чиновники, представники міст, селянства, стрільців. Учасники собору, опрошені «по чинам, порознь висловилися за рішення: «Гетьмана Б. Хмельницького і все його військо Запорізьке з городами і землями прийнять».

31 грудня 1653 р. до Переяслава прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Батуріним.

8 січня 1654 р. в Переяславі почалася загальнонародна рада. Після дискусії щодо відмови присягатися послам царя гетьман і старшина, щоб не зірвати переговорів, були змушені погодитися на односторонню присягу. Проте в Переяславі не було представників Запорізької Січі. Не приїхав Іван Сірко, категорично відмовився Іван Богун. Відверто негативно поставився до союзу з

Москвою київський митрополит, що пояснювалося, за словами М. Костомарова, побоюваннями за власну незалежність, підданя під московського патріарха. Саме тому, на думку деяких істориків, Переяславську Раду не можна вважати всенародною. До того ж, ні внаслідок Переяславської Ради, ні внаслідок переговорів з російськими послами, крім словесних обіцянок і запевнень від імені царя Б. Хмельницький і старшини не дістали ніяких документальних актів, які містили б письмові гарантії, визначали умови переходу Української держави під владу московського царя, її становище і стосунки з Росією.

Становище України у складі Росії було визначено «Березневими статтями» (1654 р.) і жалуваними грамотами війську Запорізькому, українській шляхті, а також грамотою православному духовництву, які представлені у посібнику. У статтях йшлося про майбутні міждержавні відносини України і Росії. Так, перша стаття підтверджувала «права і вольності» війська Запорізького, а друга встановлювала кількість козацького війська – 60 тисяч. Крім цього, в інших статтях передбачалось: збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків для царської казни, невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України, збереження прав київського уряду з іншими державами та ін. Як бачимо, цей договір мав конституційний характер, хоча обидві сторони – Б. Хмельницький і царський уряд – пов'язували з ним різні цілі. Щодо політичного спрямування Переяславської угоди, то дослідники трактували статті як васальну залежність України від Москви (Н. Коркунов, В. Мякотін, М. Покровський, М. Слабченко), військовий протекторат (В. Липинський) чи унію (М. Дьяконов, О. Попов, В. Сергієнко).

Усього їх налічувалося 23. В радянській історіографії з 50-х років утвердилася думка, що мало місце «воз'єднання» України з Росією. Сучасні дослідники (М. Брайчевський, В. Степанков та ін.) доводять, що це поняття не відбиває суті цієї події і має не науковий, а ідеологічно-політичний зміст концепції «Трьох братніх слов'янських народів».

Деякі сучасні історики погоджуються з тим, що протекторат Росії був необхідним, бо цей крок давав можливість відстояти незалежність України. Але фактично вже з «Березневих статей» було взято курс російського уряду на повну ліквідацію української державності, ігнорування договірних положень, що не мали державних забор'язань і міцних міжнародно-правових гарантій. Як тут не згадати турецького посла, що казав запорозьким козакам: «Ви підкорилися Росії, але рано чи пізно ви про це пошкодуєте. Росіяни ніколи не дотримувалися даного вам слова, тож не чекайте нічого кращого й у майбутньому».

Українська національна революція 1648 –1654 рр. сприяла розвитку усної народної творчості, освіти, літератури тощо.

То були часи, коли представники всіх верств населення прагнули звільнення від утисків, бажали жити незалежно. Стійкість, завзятість, впертість характеризували українців, коли йшлося про волю та незалежність. Таке непоборне бажання бути вільними існувало разом з любов'ю до рідної землі, до вітчизни.

Культура козацької доби була пов'язана, насамперед, з культурними орієнтирами Київської Русі. Головними соціальними верствами, що забезпечували на ті часи національно-культурний розвиток, виступали духовенство, міщани, козацтво. Духовенство зуміло поєднати боротьбу за віру з боротьбою за волю й національні інтереси. Воно ж породило таке явище в Україні, як «мандрівні учителі», у ролі яких виступали дяки. Вони переходили з місця на місце та навчали дітей. Часто посада дяка при церкві була поєднана з посадою шкільного учителя, а учні церковних шкіл нерідко самі робилися дяками-учителями.

Іншим осередком збереження національно-культурних основ було Запорізьке військо. У цій народній армії з представників різних верств населення, склалася військова школа. Вона була покликана формувати у людині такі якості, як стійкість, мужність, відданість, вірність, презирство до смерті, миролюбність, волелюбність тощо. Подібні людські чесноти перелилися у поетичні рядки історико-побутових пісень і дум, безіменні автори яких у високохудожній формі зафіксували історію козацького руху. Думи, які передавались з уст в уста, швидко поширювались її виконавцями – кобзарями, бандуристами, лірниками та іншими талановитими співцями та музикантами. Серед найвідоміших дум – «Маруся Богуславка», «Дума про Козака Голоту», «Про Самійла Кішку», «Хмельницький та Барабаш», «Про трьох братів азовських», «Смерть козака-бандуриста» та ін. Українські думи становлять окремий вид народної поетичної творчості. Вільна їх форма пов'язана з музичним речитативом, на який не впливає ні будова строф, ні рівномірність частин. Інколи речитативною формою музичного виконання дума нагадує українське похоронне голосіння, наприклад – «Плач невільників».

Пісенно-поетичний доробок козацького середовища давно привертав пильну увагу дослідників. Велика заслуга в справі вивчення музично-літературного жанру «думи» належить багатьом дослідникам, серед яких: П. Житецький, М. Максимович, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, Д. Яворницький, Б. Грінченко, М. Сумцов, І. Франко, Ф. Колеса та багато інших істориків, етнографів, поетів, фольклористів.

Отже, в думках оживає інтерес до минувшини, виводиться твердження, що козаки успадкували кращі риси свого народу.

До культурної спадщини козаків належать народні звичаї та обряди, побут і мова. Розглядаючи вільнолюбні традиції козацтва, слід звернутися до особливостей своєрідного православного світосприйняття. За святий обов'язок козаки вважали участь у богослужіннях, релігійних обрядах, доповнюючи їх елементами, що в тій чи іншій формі символізували специфіку січового життя. Богослужіння в день загальної військової ради супроводжувалися виносом знамен, клейнодів. Релігійні церемонії на свято Покрови, Різдва, Водохрещення, Пасхи, Богоявлення ознаменовували гарматними залпами. При читанні Євангелія в церкві козаки стояли за традицією з напівоголеними шаблями, символічно демонструючи свою готовність у будь-яку мить захистити православну віру. Запорожці свято берегли традиції, обряди, пов'язані з церковним поминанням полеглих на полі бою «лицарів».

Для релігійності запорозького козацтва було притаманне шанобливе ставлення до деяких християнських святих і до ікон. На Запоріжжі дуже вшановували Пресвяту Богородицю (культ Покрови), святителя Христового Миколу, Андрія Первозванного, великомученицю Варвару. На честь вищезгаданих святих споруджувались храми Божі, козаки щорічно влаштовували свята на їх честь.

Особливо слід згадати про своєрідний козацький «культ зброї», який пов'язаний із використанням її під час проведення багатьох релігійних обрядів. Впродовж Визвольної війни середини XVII ст. козацька шабля здобуває в Україні прерогативи належності до шляхетно-лицарського козацького стану, набираючи символіки перемоги над ворогом, гаранта козацької державності. Невипадково І. Виговський порівнював значущість московського царя у своїй землі з гетьманом Б. Хмельницьким, який у своєму краю є князем або королем, бо він свій край здобув шаблею і визволив його з ярма.

Козацькі маси виступали носієм своєрідного народного християнства, яке мозаїчно містило в собі елементи візантійського православ'я та архаїку стародавніх родових обрядів, які визначались урочистістю та пишністю. При цьому відданість козаків своїй вірі була настільки сильною, що в окремі періоди історії України православна Січ залишалася чи не єдиним заборолом віри в протидії католицькій експансії. Гасла захисту віри, народності, прав і вольностей були головними в національно-визвольних війнах українського народу в XVII ст., в яких ядром виступало запорізьке козацтво.

До трагічного 1775 р. включно запорозький церковний устрій залишався фактично незалежним від вищих церковних інстанцій Російської імперії. Насильницька ліквідація Запорозької Січі поклала край не тільки унікальному

стихійно-демократичному утворенню, а й історичній можливості збереження в усій повноті особливостей православної церкви в Україні. Вже на кінець XVIII – початок XIX ст. Катеринославська єпархія, створена на землях Запорозької Січі, мало чим відрізнялася від великоруської церковнорелігійної моделі.

В умовах колоніально-феодалного наступу польсько-литовського панства і національно-визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI і в I половині XVII ст. найсильнішою зброєю духовної культури була освіта.

Відомо, що з другої половини XV ст. становище шкільної освіти на Україні ускладнилось у зв'язку з активним наступом католицизму. Діяльність єзуїтів сприяла піднесенню католицької школи, розширенню їх навчальних закладів в Україні. Відкривається значна кількість єзуїтських шкіл та колегій в Ярославлі, Кременці, Вільно, Луцьку, Кам'янці, Києві та ін. Єзуїтські школи, які виховували молодь з притаманним шляхетському суспільству зовнішнім культурним лиском, притягували до себе чимало синів української шляхти, які в результаті залишали православну віру й зрікалися своєї національності.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з реформаційним рухом виникають і протестантські школи в Киселині на Волині, Хмільнику на Поділлі, Гощі, Берестечку та ін. Високий рівень викладання у цих навчальних закладах привертав до них іновірців, що викликало велике занепокоєння католицької церкви, яка почала з ними тривалу боротьбу, насамперед у галузі освіти.

Однак, незважаючи на широку мережу католицьких і протестантських шкіл, розвиток освіти в середовищі українського народу відбувався в своїй основі в межах православ'я.

На межі XVI – XVII ст. в усіх галузях суспільного життя спостерігаються істотні зміни. Під впливом західноєвропейських гуманістичних та реформаційних ідей поліпшились економічні, політичні та культурні зв'язки України з державами Західної Європи, відкіля йшли передові ідеї та найвищі культурні досягнення.

Українці, які навчалися за кордоном в університетах Польщі, Італії, Франції, Німеччини, Голландії, Чехії, Австрії, переймалися передовими на той час ідеологіями й переносили їх на рідний ґрунт. Серед визначних українських вчених, які сприяли утвердженню гуманістичної культури на теренах України, слід визначити Юрія Котермака з Дрогобича, Павла Русина із Кросна, Лукаша з Нового Міста, Станіслава Оріховського, якого називали «сучасним Цицероном» та ін.

Незважаючи на наявність досить значного прошарку високоосвічених людей, які були носіями гуманізму, передових реформаторських ідей і сприяли формуванню нової української світської інтелігенції, українському суспільству

давався взнаки кризовий стан шкільної освіти, відсутність в Україні вищої школи.

Традиційно школи зосереджувалися при церквах і монастирях, де навчалися переважно діти міщан, селян, дрібної шляхти. Водночас важливе значення набувають міські цивільні школи, які влаштовуються в маєтках великих феодалів. Слід додати, що натомість Західній Європі, яка в період Реформації мала багато вільних міст, в Україні до середини XVII ст. понад 80 % міст належали приватним особам і головними осередками освіти та культури були маєтки крупних землевласників.

У 1576 р. відомий діяч і меценат князь Костянтин Острозький засновує школу, яка стала яскравим зразком навчального закладу, що поєднував національні освітянські традиції із західноєвропейськими. Сучасники називали Острозьку школу «тримовним ліцеєм», бо вивчали в ній три мови: грецьку, церковнослов'янську й латинську. Провідна школа, яка набула статусу вищого навчального закладу і називалась академією, згуртувала навколо себе відомих на той час діячів культури, серед яких були: письменник Герасим Смотрицький – ректор, його брат Мелетій Смотрицький – відомий мовознавець, автор видатної «Граматики», священники Демен Наливайко, Кирило Лукаріс, полеміст Христофор Філалет та ін. При Острозькій академії почала діяти друкарня, з якою пов'язана діяльність першодрукаря Івана Федорова. У 1581 р. він видав тут свою славнозвісну Біблію («Острозьку Біблію») старослов'янською мовою. Крім того, І. Федоров видав у Острозі Буквар, Псалтир і Новий Завіт, «Книжку собрание вещей нужнейших», «Хронологію».

Наприкінці XVI ст. Острозька школа стала поступово занепадати. Після смерті його засновника, послідовники К.Острозького, насамперед його онука – щира католичка Ганна Ходкевич, не були зацікавлені у продовженні православної діяльності школи, тому на її підставі відкрився єзуїтський колегіум. Практично з того часу Острозька школа припинила свою діяльність.

На початку XVII ст. освітні інтереси українського міщанства забезпечували братства, що відігравали значну роль у суспільно-політичному і культурному житті. При цих установах виникають нові або реорганізуються старі школи, засновуються друкарні, організується переписування книжок. Такі культурні осередки подібні до Львівського – першого та найбільшого, виникають також у Перемишлі, Рогатині, Замості, Києві, Вінниці, Немирові, Кам'янці на Поділлі, Крем'янці, Луцьку та ін.

Найпозитивнішим явищем у діяльності братських шкіл був їх демократизм – тут навчалися діти бідняків та сиріти. Внутрішній устрій братських шкіл, розпорядок їх роботи, загальні методи навчання відбивалися у шкільних статутах, які були запроваджені майже у всіх школах.

Традиції братських шкіл продовжував київський митрополит, визначний церковний і культурний діяч Петро Могила. Саме він у 1632 році об'єднав Київську братську школу з печорською монастирською і створив колегіум на зразок західноєвропейських шкіл. Із стін колегіуму, а згодом академії вийшло багато визначних державних, громадських, політичних і культурно-освітніх діячів, письменників, поетів, художників і композиторів, які відзначились у різних сферах суспільно-політичного і культурного життя України, зробили значний внесок у національно-визвольну боротьбу. Однією з важливих рис здійсненої П. Моголою реформи школи стало введення викладання в колегіумі латинською мовою, яка в Речі Посполитій була мовою судових інституцій, сеймів і становила невід'ємну ознаку освіченості. Латиною викладалися усі шкільні предмети, крім катехизису й слов'янської граматики. Вона стала мовою науки й розмовною мовою. Без знання латинської мови годі було вступити до вищої школи як у країнах Західної Європи, так і у Краківській, Віленській університети чи Замойську академію. Викладались в колегіумі також старослов'янська та польська мови. Крім мов, в учбову програму П. Могила ввів викладання так званих «семи вільних наук» – граматики, риторики, піітики, філософії, математики, астрономії і музики.

Внаслідок діяльності Києво-Могилянського колегіуму в Україні зростала кількість освічених людей, учителів початкових шкіл, «мандрованих спудеїв» – учителів. Навчання в цьому навчальному закладі давало добру підготовку для продовження освіти в європейських університетах, в тому числі і в найкращих з них.

Таким чином, Києво-Могилянський колегіум включався в загальноєвропейську освітню систему, сприяв інтеграції України в культуру регіону і всієї Європи.

Освіта в Україні була тісно пов'язана з розвитком друкарської справи. В XV ст. перші друкарні виникають у великих слов'янських містах – Празі та Кракові, а з початком XVI ст. – на українсько-білоруських і литовських землях. Наприкінці 1572 р. Іван Федоров переїхав до Львова – важливого на той час економічного і культурного центру України. Тут за допомогою міщан він заснував друкарню і в 1574 р. видав «Апостол» і «Буквар» («Азбуку»). Вихід у світ «Апостола» – знаменна подія в історії української культури. Ця книга сприяла розвитку українського письменства, що відіграло важливу роль у захисті української національної церкви і національної справи взагалі. Слідом за Львівською друкарнею виникли друкарні в Острозі, Києві, Рогатині, а також при окремих монастирях у Крилосі, Стратині, Почаєві, Угорцях. Книгодрукування сприяло розвитку освіти, літератури й письменства, загальному піднесенню культури.

Суспільно-політичні події тих часів зумовили появу в останній чверті XVI – на початку XVII ст. різноманітної за жанрами полемічної літератури. Твори Г. Смотрицького, М. Броневського, І. Потія, П. Скарги, З. Копистенського, І. Вишенського та ін. були розраховані на контакт з широкою освіченою аудиторією, студентами братських шкіл, їх викладачами, духовенством, православною шляхтою, що надавало цим творам високого громадянського звучання.

Визвольна війна 1648 –1654 рр., приєднання України до Росії, тривала й напружена боротьба проти іноземних загарбників посилили інтерес до історичного минулого. На цьому ґрунті з'являється історично-мемуарна проза, серед значних зразків: «Синопис», авторство якого приписується архімандритові Києво-Печерської лаври Інокентію Гізелю і «Хроніка з літописців стародавніх» ігумена Києво-Михайлівського монастиря Феодосія Сафоновича. Найціннішими пам'ятками української історіографії поч. XVII ст. стали Густинський літопис, який містить виклад історії від Київської Русі до кінця XVI ст. та Київський літопис, в якому надаються короткі повісті про стародавній період Русі. Мова Київського літопису, як і багатьох інших літературних пам'яток, близька до народної української, яку тоді називали посполитою мовою. Літописні пам'ятки цих часів є найяскравішим свідченням розвитку української літературної мови.

Козацька доба – це особлива сторінка українського минулого, вона об'єднувала народ в складних суспільно-політичних умовах, що сприяло формуванню української нації. Культурні надбання козацьких часів не втратили свого значення і донині. Ця доба завершує період розвитку усієї давньої української культури, ідеологічною основою якої була релігія. В наступному столітті свідомо частина українського суспільства шукала іншого фундаменту для подальшого культурного руху. Відбувається перехід до нового етапу розвитку культури зі світською і демократичною домінантою.

Розділ відкривається документальними матеріалами, представленими в мемуарах сучасників, зокрема французького інженера і письменника *Гійома Левассера де Біплана*. Праця «*Про українських козаків*» яскраво змальовує побут та звичаї козаків, устрій Запорізької Січі, особливості військової справи та ін.

Важливе значення для розгляду питань, пов'язаних з історією визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, мають представлені в розділі так звані «*Березневі статті*» як результат українсько-російських домовленостей під час Переяславської Ради 1654 року [63].

Викликає інтерес постать Д. Байди-Вишневецького, про якого з повагою та зацікавленістю розповідає *М. Грушевський* в «*Історичних портретах*» [17].

Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівсько-дружинного укладу, Д.Байда-Вишневецький стає духовним батьком вогнища нової української республіки – Запорізька Січ.

Історичну сторінку завершує праця *Еріха Лясоти «Чужинці про Україну»*, яку вважають цінним джерелом з української історії та географії. Австрійський дипломат представив картину політичного життя Запорізької Січі, надав опис українських міст, відмітив суперечності між запорізькою старшиною і рядовим козацтвом.

Стан культурного життя цього періоду представлений поетичними рядками гадацького полковника *Григорія Грабянки* з його власного літопису [47]. Автор знайомить читачів з історичними фактами перейменування малоросійського народу на козаків, з найдавнішими подіями, що пов'язані з назвою їх племені та роду.

Свої роздуми про розвиток книгодрукування, а також таких наук, як: історіографія, філософія, філологія надає в праці *«Українська культура»* відомий церковний і культурний діяч, мовознавець, історик культури й церкви, міністр освіти в уряді УНР, міністр віросповідань *Іван Огієнко* [54].

Специфічним додатком до тематичних матеріалів слугує уривок з науково-популярного видання *«Нариси з історії нашої культури»* [50]. Його автор – поет української еміграції ХХ ст. *Євген Маланюк* висловлює рішучий протест проти мовного дуалізму доби Бароко, так як існування мов літературної та людової довело до розриву мовно-культурної традиції «високого стилю».

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

ГІЙОМ БОПЛАН

ПРО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Нам ще залишається розповісти, як ми й обіцяли раніше, про те, як козаки обирають свого старшого, а також як вони, пересікаючи Чорне море, здійснюють свої походи аж до Анатолії, щоб воювати з турком. Ось як вони обирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважають за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими

заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницькі, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає що, недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старань, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т.д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони обирають свого старшого, що часто відбувалося серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень (з ворогом), оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід – нелегка справа і, нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано.

Коли у них виникає намір піти в море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Раду і проводять вибори отамана, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого ж звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушають до Військової скарбниці – місця свого збору – і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10-12 стіп завширшки і 12 – завглибшки. Тут судно не має кіля; його основа – це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки, які прибиті (дерев'яними) цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки (човен) не досягне 12 стіп у висоту і 60 – у довжину, розширюючись у міру підвищення. Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами по краях човна, оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час

втечі. Звичайно. З кожного боку від 10 до 15 весел, швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони (козаки) напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Їхні човни не мають верхньої палуби, і, коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути.

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, на 4 стопи в діаметрі, які міцно прив'язують. Сухарі витягають через втулку. Беруть із собою також барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається «саламаха», тобто пречудова страва. Щодо мене, то я не знайшов в ньому вишуканого смаку, а коли й вживав його під час своїх мандрів, то лише тому, що не знайшов нічого кращого. Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і, якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує його викинути в море. Окрім того жодної горілки везти с собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запоріжжя усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і, взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5 – 6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запоріжжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4 – 6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську світи і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

СТАТТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої та Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський

російський, аби його царське величство їх тим (дав їм те), що битимуть чолом (проситимуть) посланики їх, а вони його царському величеству служитимуть во- віки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обрані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величства бавити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А тому, що воєвода царського величства, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величство пожалував-велів; бути по їх прошенню. Мають по містах бути; урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати по царське величство і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство. І ті; прислані люди, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величства щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 300 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогонування і тому що несуть великі видатки.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогонування і пристановища, також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять (козаки) сповіщати царське величство.

До сієї статті царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилати з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величства, а

без дозволу царською назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послы били челом, щоб царське величество велів дати свою государську грамоту на його маєтності.

Царське величество пожалував митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтності, котрими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польському пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Бьють челом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 иефимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царського величества гетьман Богдан Хмкльницький.

Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били челом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. Величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовськими. А хоч з королівської сторони батькові цар. Величества святої пам'яті вел. Государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичові, і великому государеві нашому Олексію Михайловичу сталося нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викорінив, – зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям,

котрим за образу його государської честі належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послы царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани-рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли на ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєводів з великим військом, і на зібранне війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурин з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві і тим шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величество, жалуючи гетмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахані й Казані, а також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повелінне до козаків на Дін послано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіді по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зводив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами

коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, – бо його неможна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величество, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилати, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьман Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробіте: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60.000. – То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послі будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величеству.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ

ДМИТРО БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Рід княжат Вишневецьких був галуззю (старшою лінією) князів Збарзьких, потомків князя Федька Незвизького, славного героя повстання українського панства під прапором Свидригайла. Це був багатий княжий рід, гніздом якого була південно-західна Волинь (Кремінещина), а два близько положені містечка Збараж і Вишневець, на теперішній галицькій границі, дали ймення двом княжим лініям цього роду.

Дмитро Вишневецький був старшим сином князя Івана, старости чичерського. При ревізії волинської шляхти він ставився як властитель сіл: Кушнина, Підгайців, Окнина, Таража, Комарина, Крутнева, Лопушна в повіті Кремінецькім. Була це як на той час середня панська «фортуна». Замість благо розумно зайнятись її «закруглюваннем» та «розмножуваннем», в дусі свого стану, Вишневецький із запалом віддається пограничному, модному тоді спорту – боротьбі з татарами. Але Вишневецький не вдоволився тією традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати, без великого накладу і ризику роблячи облави на дрібні татарські загони або «луплячи» в степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити ногою на саму пащу бусурменського лева, береться здійснити гадку, яка носилася

перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована – хоче заложити замки на Дніпровських островах як твердині проти татар. Такий проект ставив, як кажуть хроністи, ще в 1530-х рр. славний Дашкевич як одинокий спосіб загородити Орді дорогу на Україну; але гадка зоставалася утопією, до якої тільки даремно зітхали досі. Вишневецький проводить її в життя. На початку 1550-х рр. «на острові Хортиці, проти Конських вод, коло кримських кочовищ », ставить він замок і громадить навколо себе козачину.

Серед цих заходів Вишневецький несподівано удається до турків. Не знати – чи вчинив він це тільки тому, що литовський уряд не давав йому досить енергійної допомоги, чи це було в його таки планах – опертися на Туреччину проти Криму. Досить того, що десь літом 1553 р. він іде в Туреччину. Про це Сигізмунд-Август пише до Радзивілла, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і холопством, яке тримав коло себе», заїхав до турків – вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми людьми отягнув до Туреччини. Це викликало страшенну тривогу в двірських кругах, та й на Україні: боялися, що Вишневецький наведе турків на Україну. Король в листі до свого швагра і повірника Михайла Радзивілла питає його ради: «як би ми того князя Вишневецького до себе мали і яким способом». Але страхи були без основні: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, одержавши від короля охоронну грамоту, і на початку березня представився королеві в товаристві воєводи Миколи Сенявського, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе роль посередника і заступника перед королем. Вияснення Вишневецького кінець кінцем були прийняті, і він дістає від короля доручення тримати сторожу на Хортиці проти татар. Очевидно, у Вишневецького це була ідея союзу на два фронти. Опираючися на литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, хотів він держати в руках Крим.

Але сміливі плани Вишневецького й повна безоглядність в їх виконанні страшили короля. «Під ці часи таких слуг потрібно якнайбільше, тільки не з такими мислями», – писав він Радзивілу кілька літ пізніше і тривожно слідкував за діяльністю Вишневецького, аби не втягнув його в які клопоти. Супроти татар литовсько-польський уряд старався триматися можливо обережно: формально Крим був союзником Литви проти Москви. Сигізмунд-Август боявся, щоб Вишневецький не зачепив татар якось нетактовно, і носився з гадкою «звести» його границі й вислати на заступництво котрогось з його братів. «Не інакше думаємо ми про Вишневецького, – писав від Радзивілла наприкінці 1556 р. , – як тільки те, що тяжко сподіватися, аби ця справа могла прийти до чогось доброго, навпаки, – вона може принести багато лиха. Тому найліпше б звести звідси Вишневецького якнайскоріше. І нема ліпшого способу, як твоя милість

пишеш: послати йому дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час. І ми так і зробили: казали до нього написати, щоб він до нас приїхав на якийсь час. І дарунки деякі казали йому послати. А на його місце казали їхати з ротою його стрієчному братові і зостатися на тому місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Але Вишневецький не дав себе звабити ані дарунками, ані запросинами, й уряду зоставалося тільки пильно уникати всякої прояви солідарності з небезпечним своїм слугою. Пізніше (1557) Сигізмунд-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої плани на власну руку: він, Сизізмунд, його на Дніпро не посилав, а потім доручив йому степову сторожу, головню покладаючися на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною і з ханом. .. І Сигізмунд-Август старався представити ханові, який то корисний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володіння, улучи чабанів їх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо якраз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки.

Але ця традиційна полохлива політика литовська Вишневецькому була не на думці. Тим часом як литовський уряд силкувався утримати добрі відносини з кримцями й повернути їх проти Москви, Вишневецький якраз звернувся на московський бік. Правдоподібно, це був його власний план, зовсім натуральний і логічний: ігноруючи державне суперництво Литви і Москви, свою степову політику вести, опираючись на обидві ці держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїй протиставляли козацьку оборону тим руйнним атакам Криму. Сама ця політика була не нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржився великому князю литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських (себто з українських земель великого князівства Московського), посилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими. Зовсім натурально, що й Вишневецький задумав притягнути до спільної боротьби з Кримом Московську державу й суперництво їх інтересів з традиційним нацьковуванням Орди одним на другого заступити спільною боротьбою з цим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всі причини не хвалитися передчасно такими планами з огляду на офіційний союз Литви з Кримом проти Москви, а в московських колах, з свого боку, не мали причини признавати ініціативу цього ефективного плану чужинцеві Вишневецькому. Офіціальний московський літопис говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про справу самих московських воєвод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був, без сумніву, правдивим ініціатором цих планів.

Найліпше це видно з того, що в московських колах ці плани також скоро опадають потім, як нагло виникли з виступленням Вишневецького...

...Але найтісніше й найвиразніше зв'язується все-таки діяльність Вишневецького з повстанням Запорозжя. Його ім'я і традиція його хортицького замку міцно зв'язалися з заложенням Січі. Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівсько-дружинного укладу стає духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки. Член і репрезентант владущої аристократії – фундатором гнізда запорозької вольниці – завзятушого, непримиренного ворога дуків-срібляників, владущих і маючих, в яку б шкуру національну, чужу чи свою, вони не прибиралися б! Потомок тих традиційних оборонців старого укладу життя – одним з будівничих нового процесу, що на розвалинах старих привілеїв і традицій будував нову Україну без холопа і без пана!

Цікавий прояв тих глибоких, хоч і недосліджених переважно, зв'язків, які органічно лучили новий рух з старим життям. Символ стихійної енергії, з якою невмируща народна сила з старих елементів, з старого матеріалу творить нові форми, нові підстави для свого невпинного життя і розвою.

ЕРІХ ЛЯСОТА

ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ

ЩОДЕННИК СИМЕОНА ОКОЛЬСЬКОГО

(1637 – 1638)

Откуда эти люди, не читавшие книг о военном искусстве, узнали способ так быстро собирать многочисленные отряды? Немало нужно искусства, чтобы рассказать другим о своих победах, насчитывать так много убитых и возбуждать недоверие к королевскому высочеству. Но лживость составляет исконное свойство холопов, потому-то они с подобным бесстыдством писали столько неправды об избиении жолнеров, о своей силе, неведении короля о походе против них, о сожжении церкви в Корсуне, избиении детей и многих других преступлениях. В действительности этого не было, ибо не пришло еще объявление войны в то время, как гетманы находились в Корсуне. Наши оставались невредимы, между тем как неприятель не без урона уходил с поля битвы, а когда проник в город, наши отступили частью к Кумейкам, где находился п. гетман, а частью к Билозору, где стоял полк коронного стражника

п. Лаша. Так как полк казацкий и артиллерия в тот же вечер заняли Мошны, то гетман в ту же ночь послал коронному стражнику, прося его зорко следить за неприятелем, до рассвета обогнуть Мошны со своим полком и поутру соединить свой обоз Его Милости. Поэтому п. стражник не призывал слуги для раздевания, а заснул в панцире и кирасе на кафтанах, словно на самых мягких матрацах, приглашая всех товарищей последовать его примеру, а поднявшись задолго до рассвета, направился в Мошнах, заступил путь и захватил шедших туда казаков. Он узнал, что этот казацкий полк выслан вперед Кизимом, разгромил его и послал языка к гетману. Его Милость только что выслушал обедню в честь Богородицы, причем, прося Ее покровительства и отдаваясь под Ее защиту, он тайно дал обет в честь Ее соорудить алтарь в Летичеве. После богослужения привели казака, который сообщил, что видел Павлюка с артиллерией в Черкассах, откуда он должен был поспешно двинуться к Мошнах. Желая получить более подробные сведения, гетман подарил этого казака п. Киселю, который даровал ему жизнь и тотчас причислил к своим драгунам, но тот ничего больше не сказал. Вслед за тем привели старого священника; гетман даровал ему жизнь и сверх того дал талер, чтобы ободрить его; этот показал, что накануне видел пушки в Мошнах на рынке; есть ли там Павлюк, он не знает, ибо казаки остерегаются священников; гетман подарил этого священника также п. подкоморию. Тотчас после того привели казака, бывшего драгуна в пехоте кн. Иеремии Вишневецкого; и этому Его Милость даровал жизнь, лишь бы только он говорил правду. Поклонившись низко и поблагодаривши, он рассказал, что Павлюк уже прибыл, артиллерия также и войска более 20 000; не все имеют ружья, иные вооружены рогатинами, косами, секирами; Павлюк двинулся уже табором к Кумейкам и, вероятно, прибудет через час; при нем восемь орудий и множество пороху, идут казаки довольно смело и «сердыто». То же самое повторил он и под присягою. Тогда гетман, окинув взглядом присутствующих офицеров, произнес: «Для всех буде открыто поле чести и славы». Затем потребовал коня, чтобы лично осмотреть позицию, приказал п. Петру Коморовскому охранять возы и направить их к нему по первому требованию, а сам выехал в поле в сопровождении черниговского подкормия и многих офицеров; он выбрал местность, удобную для биты и табора, ибо вход был закрыт непроходимым болотом. Тогда двинулись из Кумеек возы, построены в десять рядов, к ним примкнули возы из полка п. стражника, затем следовали, как обыкновенно, хоругви в боевом порядке. Многие из товарищей и сам гетман, смирившись перед Богом, приступили к исповеди и причастию, и Бог продлил время так, что возы и войска успели занять позицию. Многое предвещало счастливый исход битвы: во-первых, ветер дул нам в спину и в глаза неприятелю; во-вторых, сражение происходило

в день русского праздника св. Николая, патрона польного гетьмана; в-третьих, густой дым от горящей соломы, к которой множество было в тесно застроенных Кумейках, весь неся в глаза неприятелю; в-четвертых, прибывшие жолнеры весьма охотно выражали полную готовность идти с гетманом против неприятеля, ибо немного может сделать военачальник, который ведет в бой солдат против их воли. Но более всего можно было ожидать победы потому, что холопы незаконно выходили на битву против собственных господ.

ВЫСТУПЛЕНИЕ ИЗ ЗАПОРОЖЬЯ СВОЕВОЛЬНЫХ КАЗАКОВ

Бедствовавшие на Запорожье казаки полагали, что им легко будет нанести поражение солдатам, разместившимся в украинских селах, которых постигнет бедствие подобно тому, как некогда ослабела доблесть Ганнибала от роскоши в Кампании, но вы, любезные казаки, не сообразили, что Кампания производит не такие лакомства и фрукты, как села украинские: брага, горилка, мед и пиво с дрожжами – вот украинское блаженство, а солдатам не над чем было изнежиться, но скорее можно было закалить себя для военных трудов. В то время Острянин вышел уже из Запорожья, как носились слухи, с войском огромным, страшным, непопедимым, с хорошей артиллерией, с расчетом на обещанную помощь и на благорасположение населения, готово изменить Речи Посполитой; одни готовят порох, другие поставляют людей, деньги и провиант; уже устроили свою больницу в Трахтемирове. Межигорский монастырь шле тим благословенне и Печерский воздаст честь; на водах уже готовы переправы; сами реки Псел, Сула, Старица и Днепр несут Острянину эхо: «Veni, vidi, vince!» Ободренный всем этим, Острянин сухим путем и лодками продвигался к населенной Украине, но, вспомнив участь своих предшественников, он содрогнулся и подумал, что все эти обещания хороши, но жизнь ценнее всего. «Были гетьманами Наливайко, Подкова, Косинский, Павлюк и пользовались той вольностью, какой я тепер пользуюсь; неужели и мне суждено окончить жизнь на колу?» Вследствие таких размышлений его тайне намерения направлены были к тому, чтобы привлечь всех к восстанию, но самому уцелеть. Он выходил уже из стезей и вступал в заселенную область, но тайком и украдкой, чтобы о нем не знали, ибо силы его были еще малы; однако за ним зорко следил бдительный полковник, получивший предварительно здравый совет от товарищей. Он известил об этой опасности гетмана польного коронного, который со всей поспешностью устемился к Срибному, желая встретить Острянина еще в степи, но тот, будучи

предостережен, направился к Кременчугу, вступил в заселенную местность, раздобыл лошадей и, ограбивши Кременчуг, Хорол и Омельник, а жителей их захватив с собой, повернул к Голтве, городу князя Иеремии, заперся там и укрепился.

ПОХОД КОРОННОГО ВОЙСКА ПОД ГОЛТВУ

Неприятель, затворившийся в городе, был почти так же безопасен, как рыба в неводе, поэтому п. полковник не хотел упускать такого случая, но убеждал и воодушевлял рыцарство к быстрому выступлению, так как неприятель вошел уже в город; с приближением нашего войска он не мог получить никакого подкрепления, не сохранить надолго смелости и дерзости духа, которую должна была уничтожить наша поспешность. Рыцарство выказало полковнику полную готовность, без возражений и промедлений, забывая совершенно, что в течение нескольких лет они не только не получают платы за свои кровавые труды, но даже последние их заслуги и потери под Кумейками и Боровицей не принесли им никакого вознаграждения; теперь они готовы были идти на последние свои средства, чтобы тем сильнее доказать готовность служить отечеству, королю и Речи Посполитой. Столь изумительна была готовность рыцарства, что каждый спешил на место битвы, прося для себя и выбирая самые опасные посты. Одних побуждало сожаление о том, что они не участвовали в сражении под Кумейками, и они жаждали вознаградить свое отсутствие; других воодушевляло раньше добытая слава и желание увеличить ее новыми подвигами.

Довольный и обнадеженный такой готовностью рыцарства Станислав Потоцкий из числа его избрал себе совет и назначил временно полковников и прочих офицеров, за отсутствием в войске настоящих. На места полковников были назначены поручик подольского воеводы п. Блажейовский, поручик князя Иеремии Длотовский, поручик маркграфа и старосты гродецкого Владислав Ташицкий; должность стражника поручена бдительному ротмистру, обозным назначен п. Кохан; затем поспешно направились к Голтве с коронною артиллериею и немецкими солдатами.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки

Вірші на герб Малоросійський

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,

Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зріть в неволі нікого живого.
Бо відомо здавна – справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка.

Перше, ніж розпочати розповідь про походи та битви козацькі, хоч і немає на те пильної потреби у передмові широко розповідати про прабатьків народу того козацького, все ж я, заради кращого розуміння, постараюся детальніше оповісти, звідки пішла назва козаків, від якого племені-народу, та як їхні, козаків, прабатьки – хозари – ще з часу прабатька їхнього Гомера, онука Ноєвого, мандруючи стійбищами з однієї землі в іншу, отак як калмики, утворювали різні союзи та мови, і набравши сили, утворили були свої царства, і як, після того, коли знекровилися в битвах, перетворилися з хазарів на козаків; про це все далі у передньому слові буде сказано, як що читач, не страхаючись розмірів, не полінується його прочитати. Переднє слово збудить охоту і до розуміння розповіді розум підготує: бо хто чинно справу починає. той на повну силу к ділу приступає.

Про зачатки перейменування на козаків та звідки їхня назва походить. від якого племені та роду; а водночас коротко і про найдавніші події, з ними пов'язані.

Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду, – котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море. – від хозарів, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера. Після того, як ці найдавніші Гомери чи Кимери чи Цимброви рушили від Азовського (Кимерійського) моря на північ і на захід, після того вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Гофів, Швенів та інші народи, вони осіли в тих краях, оці Аляно-хозари – це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить. Через деякий, немалий час розмножилися і розселилися на обох берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали – поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель, що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Белгород, дійшли навіть до Паної і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо. А ті ж, що залишилися в Азії, ті теж

розселилися аж за Волгу і далі, за Яїк, за Якубу та Козар-річку; ті ж, що залишилися і далі поблизу Хвалинського моря перебрали собі назву Болгар і, кликані своєю неборимою мужністю, через деякий час улуси заволзьких татар підкорили, а потім, оскільки татари кривавою платою відплатили їм за неволю, попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозвалися.

Побоюючись їхнього сусідства, греко-римський кесарь Костянтин-великий (уже четвертий, що носив це ім'я) рушив війною на болгар, але вони його розбили і з землі своєї погнали так, що він ледве-ледве встиг сховатися в Константинополі... Отак болгар, відразу ж після приходу, переможно на нових землях життя почали, а закріпившись в тих краях, ще не раз і опісля ходили походами супроти греко-римських кесарів і бувало, що перемагали, а траплялося, що й самі переможені бували, і так аж доти, доки над ними не розсіяло (ще за часів патріархів царгородських Фотія та Михайла Керуларія та пап римських Льва третього, а опісля Сергія) світло православної віри...

(уривок з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки)

ІВАН ОГІЄНКО

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА

Українська наука в XVII – XVIII ст. досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні, але й по всьому слов'янському світові. «Синопис» 1674 р. Інокентія Гізеля перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав силу видань аж до 60-х років минулого століття.

Українці здавна любили філологію і кохалися в мовознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно – це були віленська граматика 1585 р. та львівський «Адельфотес» 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою граматика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.

Року 1619 вийшла в Евю славна граматика Мелетія Смотрицького, придбала славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слов'янські мови і витримали силу видань. Багато раз друкували її на Москві, і вона стала там за підвалину філологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граматика Ломоносова. Ломоносов звав граматику Смотрицького «вратами учености», і вона дуже одбилась і на його граматиці. Із середини XVII віку на Москві запанував правопис український і тримається там вже

майже три століття, і оце тільки тепер Москва скасовує старий правопис, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

Московська граматична термінологія значною мірою належить таки Смотрицькому; вона зосталася аж до нашого часу, не дивлячись на деякі зміни Ломоносова.

Мушу згадати ще «Лексикон Славенороскій», 1627 р. лаврського друкаря Памви Беринди. Це один з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив. і його друківано майже по всіх слов'янських землях.

Словників за старі часи було у нас чимало, деякі з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажімо, в архіві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник «Синоніма Славеноросская».

От ці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

...Україна знає і своїх видатних філософів. Нагадаю тут наших філософів XVIII – XIX віку: славного нашого Григорія Савича Сковороду (1722-1794), що пішки пройшов всю Європу і увесь час мандрував по Україні, навчаючи народ. Згадаю Данила Михайловича Велланського (1774-1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шеллінга; добре відомий Панфіл Данилович Юркевич (1827-1874), філософ; останні двоє писали по-московському.

...На Україні в віки XVI та XVII була сила друкарень, і вони книжками своїми вкрили увесь наш край. Друкарні були в Києві, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгород-Сіверському, Почаєві, Кременці і в багатьох інших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люди, як Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Памва Беринда та інші.

Коли пішла у нас на Україні боротьба за віру, друкарні багато допомогли в цій справі – вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх кріпко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу – вони допомогли Україні кріпко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значення мають ці друкарні навіть для всього слов'янського світу, бо Україна довго постачала книжки всім православним словам.

В XVII віці шкіл на Україні зародилося дуже багато – це так звані братські школи, і серед них багато шкіл, де давали велику освіту. Ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато шкільних

підручних книжок, з яких показували науку не тільки у нас на Україні, але й по всьому словенському світові. У нас вийшло декілька букварів, починаючи з букваря Л. Зизанія 1596 р. Були шкільні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вийшла граматика грецької мови українською мовою – це відомий «Адельфотес»; у нас були словники, починаючи з Зизанієвого р. 1596. Року 1659 Іоанникій Галятовський дав свою «Науку ало способ зложення казанія» – це перша гомілетика серед всього словенського світу. А на повні, поважні курси богословія нам навіть поталанило, бо було їх декілька; згадаю хоча б «Православное исповедание веры» Петра Могили з р. 1640, «Мир человека с Богом» 1669 р. Інокентія Гізеля – це курс богословія на зразок теперішнього пастирського богословія; «Камень веры» Ст. Яворського, поважна система богословія, що була надрукована тільки р. 1728. Року 1674 у нас вийшов перший підручник історії – це відомий «Синопис» Гізеля. Десь коло року 1595 з'явився «Катехізіс» Степана Зизанія. Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах показували тоді рідною мовою.

Є.МАЛАНЮК

НАРИСИ З ІСТОРІЇ НАШОЇ КУЛЬТУРИ

Стиль українського або козацького Барокко є панівним у цілім XVII ст. нашої культури, що, перейшовши традиційно до ст. XVIII і осягнувши своєї вершини в Мазепинім будівництві, залишився найяскравішим феноменом нашої національно-культурної творчості у всіх ділянках її – музики, поезії, малярства, різьби й архітектури на потонні часи.

На румовищах будівництва старокиївської доби, що ними була засіяна ціла наша Батьківщина, а Київ, передусім, – почався пляновий **реставраційний** рух, зв'язаний з центральною постаттю нашої культури доби Барокко – Митрополитом Петром Могилою (1633-1647). Це з його ініціативи почалася відбудова занедбаної й зруйнованої катебри св. Софії та цілого ряду інших пам'яток будівництва. Дорогоцінний **Щоденник Подорожі** архідиякона Петра Алепського подає яскраві дані про церковне будівництво й відновлювання за часів Хмельницького, що обіймало всі ділянки плястичного й архітектурного мистецтва, також і світського характеру (церква й палац в Суботіві, портретне мистецтво).

Не маємо тут можливості зупинитися окремо над літературою доби Барокко, відсилаючи читача до спеціальних праць. Одне можна ствердити:

Коли староболгарська в своїй основі літературна мова нашого Середньовіччя українізувалася лише поневолі і більше в своїй фонетиці, аніж в лексиці, то надзвичайно барвіста мова нашого Барокко, увібравши в себе багато латинізмів і полонізмів (а на додаток і латинську синтаксу), довгі літа перед тим будши канцелярійно-державною мовою «Великого князівства Литовського», почала в Козацькій Добі насякати живим українським словництвом досить прискішено, хоч і не тратячи свого барокково-пишного «високого стилю» (публікації Києво-Могилянського центру, гетьманські універсали, відновлена редакція «Александрії» та ін.). «Українізація» цієї літературної мови, однак, залишилася незавершеною і мова та існуватиме довго, догасаючи ще в творах Сковороди (1722-94) та, подекуди, навіть в «Історії Русів». Існуватиме **поруч** мови «низького стилю», ц. т. живої людової, поруч навіть в обсязі того самого твору (**інтермедії** в багатім репертуарі барокових драм). Пам'ятками цієї людової, живої мови, з доби Барокко маємо т. зв. **шкільну віршу** і, розуміється, козацькі **думи**, що їх **формально** можна б пов'язати з традицією «Слова о Полку». З цієї мови пізніше вийшла «Енеїда» Котляревського.

Окрім творів полемічно-релігійного характеру, проповідей, наукових, переважно богословських, трактатів, маємо доробок Барокко в області історіографії. Це – «козацькі хроніки», «діяріюші», козацькі літописи, між ними – Самовидця (доведений до 1702 р.), Григорія Грабянки (1709) і найширший – Самійла Величка (закінчений по 1720 р.). Не забракло й синтетичного нарису історії Київської Держави пера професора Києво-Могилянської – Інокентія Гізеля під назвою «Синопис» (1674).

Віршована поезія Бароко, допроваджена до значної досконалості, обіймає добу від Сагайдачного (К. Сакович, І. Величковський, єромонах Кліментій, св. Дмитрій Туптало) аж до Мазепи, (що був також автором віршів) і Г. Сковороди включно. Так само багато представляється драматургія, що постала з західноєвропейської т.зв. шкільної драми. Серед авторів (св. Дмитрій Туптало, Т. Прокопович, Г. Кониський) треба назвати М. Довгалевського, визначного майстра – саме писаних людовою мовою – інтермедій.

Та отой мовний дуалізм доби Барокко, ц.т. існування (й співіснування) мов літературної («високого стилю») та людової («низького стилю») – відіграв свою досить трагічну – з погляду культурного процесу – роллю пізніше, а саме: довів до **розриву** мовно-культурної традиції «високого стилю» (травестована «Енеїда» Котляревського – 1798 р.). І лише генієві Т.Шевченка пощастило в ХІХ ст. піднести т.зв. народну мову до височини вповні літературної.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XIX СТ.

Переяславський договір 1654 р. фактично розпочав нову добу – співжиття України з Московською державою на певних умовах, що продовжувалося до кінця XVIII ст. і закінчилося позбавленням України гарантованих договором прав і вольностей та повною втратою незалежності.

Дослідники охрестили ці часи Руїною, анархією, міжусобицями, хитанням. Із зникненням вождя, здатного об'єднати і понести за собою до спільної мети увесь народ, всі його верстви, гальмується процес політичної та економічної модернізації. Ці умови дуже полегшили царизму виконання його плану перевести Україну зі стану васальної держави в автономну, самоврядну територію у складі Росії.

Важливо зрозуміти, що логіка історичного процесу заперечувала наявності у складі абсолютистської монархічної Росії Української держави з її республіканською, демократичною формою правління.

Проте, на перших порах українська автономія залишалася фактично недоторканою. Україна, перебуваючи під зверхністю царя, зберігала цілком відокремлену від Московської держави територію (у межах якої громадяни Московського царства не мали права отримувати земельну власність), окреме українське громадянство, вибране українським народом правління – гетьмана і старшину. В усьому іншому уряд України керував самостійно, відвертаючи спроби царського уряду втручатися у внутрішнє управління, фінанси, церковне життя тощо. Таким чином, Україну цього періоду можна характеризувати як унітарну державу, зв'язану з Росією лише шляхом зовнішньої залежності.

Слід уяснити, що після Богдана Хмельницького не знайшлося в Україні діячів, спроможних довести справу створення незалежної України до логічного результату. Внутрішня соціальна і між групова боротьба, яка є ознакою для молодого української держави, призвела до численних втрат, головною серед яких була незалежність. Величезної шкоди завдала і непослідовна політика деяких гетьманів, особливо їх зносини для обмеження автономії України. Поява нормативних актів або статей, таких як Московські (1655), Глухівські (1669), Конотопські (1674) та ін., тою чи іншою мірою сприяла перегляду норм договору 1654 р. з усіма негативними наслідками з цього. Так, наприклад, Глухівські статті забороняли безпосередньо зноситися гетьману з іноземними державами, незважаючи на те, що гетьман і старшина обіцяли представляти цареві усі грамоти, що вони одержать в інших державах. І все це за умов більш розвинутих, ніж у Росії, сільського господарства, окремих галузей промисловості та ін. Ця тенденція з часом не тільки посилилася, а й стала

домінуючою у ставленні до України. Було очевидно, що російський уряд взяв курс на повну ліквідацію української державності.

Тимчасовість знаходження при владі тих або інших гетьманів, за певним винятком, не дозволяє, на наш погляд, серйозно говорити про їх внесок у вирішення справи розбудови Української держави. Серед інших виділимо І. Мазепу та П. Орлика.

Найбільш колоритною фігурою, безперечно, є гетьман Іван Мазепа. Той факт, що він тримав гетьманську булаву понад двадцять років, говорить про нього як мудрого і значного політика. Проте роль цього гетьмана і в дореволюційній, і в радянській історіографії оцінювалась майже лише негативно. Немає сумніву щодо того, що ставлення до І. Мазепи має бути не як до зрадника російського царя, а будівничого української держави. Цікавим в цьому відношенні є низка документів і матеріалів, присвячених славетному гетьману, що друкуються в даному практикумі.

Умовно гетьманування І.Мазепи можна поділити на два періоди, які хронологічно сягають межі 1700 р. Перший з них почався у 1687 р., коли Росія почала війну із Швецією за вихід до Балтійського моря.

Вивчаючи цей матеріал, повинно звернути увагу на причини, що спонукають гетьмана піти на розрив стосунків з Петром І. Мазепа добре розумів, що обмеження автономії українських земель є лише першим кроком у справі остаточної ліквідації української державності. Наступ на права і вольності українського народу з боку Петра І призвів до пошуків гетьманом нових союзників. Підписання таємних угод зі Швецією надавало можливість у разі перемоги Карла XII побудувати незалежну державу з титулом князівства.

Жорстокі репресії проти українців, руйнація м.Батурина, соціальні та політичні протиріччя в українському суспільстві та ін. не дали змоги здійснитися задумам І. Мазепи, який був справжнім патріотом свого народу.

Діяльність П. Орлика привертає увагу, перш за все, завдяки появі першої народної демократичної конституції, що передбачала проголошення незалежності Україні від Польщі та Москви, встановлення козацького парламенту, який обмежував владу гетьмана і робив з України конституційну державу, тобто такі засади суспільного життя, які ще не були відомі навіть у найрозвиненіших країнах Європи. Конституція П. Орлика передбачала встановлення національного суверенітету і визнання кордонів Української держави, забезпечення прав людини.

З XVII століття завданням російської держави стає боротьба з українством, тобто викорінення з народної пам'яті історії державності, перетворення українців на малоросів, щоб, за словами Петра І, «укосякати» Україну.

Сьогодні дослідники погоджуються з тим, що зруйнування Запорізької Січі і скасування Гетьманщини, здійснене Катериною II в порушення всіх статей Переяславської угоди, завершило тривалу перебудову українського устрою на московський лад. М. С. Грушевський писав: «Касуючи старий козацький устрій на Україні, не хотіло воно терпіти таке гніздо свободного духу, як автономна січова громада». Твердженням цієї думки може бути розвідка відомого дослідника І. Борщака про наявність в архіві французького міністерства зовнішніх справ проекту Петра I ще 1703 року про знищення козаччини чи виселення її на східні кордони Великої Росії та колонізація Гетьманщини, чим і зайнялася перша Малоросійська колегія. Створення другої Малоросійської колегії фактично позбавило Україну державної автономії. Прикро, але й поведінка козацької старшини при цьому була продиктована лише збереженням власних пільг та матеріальних користей.

Та все ж таки головним була, на нашу думку, неможливість існування разом з демократичними, республіканськими традиціями Запоріжжя загальноімперських норм і порядків Росії. Царизм не могло не турбувати також зростання економічного потенціалу України, збільшення кількості населення, а головне – великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу. Поширення капіталістичних відносин, існування вільного найму робочої сили, розвиток хутірського зимовничого господарства приваблювали до себе переселенців, робили Запоріжжя не тільки економічно незалежним від Росії, але й її серйозним торговельним конкурентом на півдні.

Отже, на кінець XVIII ст. внаслідок політики царизму спроби української адміністрації зберегти самостійну і незалежну Україну були проблематичними, навіть – приреченими. Із скасуванням полково-сотенного устрою її було зведено до становища звичайної російської провінції.

На початку XIX ст. більша частина українських земель входила у склад Російської імперії: Лівобережна, Слобідська, Правобережна і Південна Україна. Під Австро-Угорщиною знаходилася Північна Буковина, Східна Галичина та Закарпаття. 80% українців підлягали Російській, а 20% – Австро-Угорській імперіям. Україна в XIX ст. знову перебувала у періоді бездержавності і мусила пристосовуватися до тих життєвих форм, які їй нав'язали Російська та Австрійська імперії. В Росії була абсолютна монархія, а в Австрії – конституційна. В цілому в усій Україні населення постійно зростало і в 1897 р. налічувало 29,1 млн. людей (Східна Україна – 23,1 млн., Західна – 6 млн.).

Україну царський уряд розглядав як невід'ємну частину Росії, виходячи з того, що українці за мовою і культурою були близько поріднені з росіянами та бажав зробити з перших «справжніх росіян». Щоб затерти будь-яку відмінність

України, замість назви «Малоросія», що офіційно заміняла «Україну», стали частіше вживати термін «Юго-Западная Росія».

Політика русифікації, що проводилася в Україні, призвела до введення законів, обов'язкових паспортів. В 1840 р. було скасовано Литовський статут. Як зняряддя до русифікації мала правити також православна церква, яку піддано під нагляд і керівництво політичної влади. На Правобережжі було скасовано останки унії (1840), водночас почалося переслідування сектантів.

Гарантом спокою і порядку в Україні повинна була стати майже стотисячна армія. Населення мало обов'язок будувати і ремонтувати для неї казарми, доставляти підводи, дрова і в усьому допомагати військові. Проте найстрашнішою військовою повинністю був впроваджений в Україні у 1797 р. призов до армії на 25 років.

Продовженням мілітаристської політики в управлінні країною було заснування у 1816-1821 рр. військових поселень на зразок військових таборів, де солдати мали займатися хліборобством і одночасно відбувати військову службу.

Дещо кращим було становище українців, що перебували під Австрією. Однак на всіх територіях західні українці терпіли тяжкий гніт своїх сусідів: у Галичині – поляків, Буковині – румунів, Закарпатті – угорців. Австрійський уряд дуже мало робив, щоб на цих територіях захистити українців.

В першій половині ХІХ ст. в Україні відбувається розклад існуючої системи виробничих відносин, розвиток капіталістичного способу виробництва. З кінця 30-х років розпочинається промисловий переворот, який сприяв появі Шосткінського порохового, Луганського ливарного заводів, Київського арсеналу, Києво-Межгірської фаянсової фабрики та ін. Промисловість зростала завдяки зусиллям і українських капіталістів, таких як Яхненки, Смиренко.

Однак, підвищенню продуктивності праці не сприяла феодально-кріпосницька система. Рівень життя народу й розвитку суспільства був далеким від бажаного, тому зростали виступи селян, масові протести та ін. Про важкий стан селянства можна дізнатися, ознайомившись із збіркою документів: Селянський рух на Україні середини ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст., а також матеріалами про виступ Устима Кармалюка.

В цілому відбувалася руйнація старих соціально-економічних відносин, що вело до ліквідації кріпосницької системи.

Найважливішим серед рухів першої половини ХІХ ст. був декабризм. Саме декабристи поклали початок політично свідомому визвольному руху проти феодально-кріпосницької системи і самодержавства.

Передумовами виникнення декабризму були: розклад і криза існуючої системи, ріст промисловості, міст, бурхливий розвиток торгівлі, жорстока

експлуатація селян та ін. Особливо слід відзначити поширення революційних впливів в Україні після походів російських армій 1813-1815 рр. у країни Європи. Серед учасників цих походів було чимало українців, які на власні очі побачили втілення в життя ідей свободи, демократії, прав людини і громадянина. Це тим більш було важливим, бо царизм фактично обдурих їх: обіцяного звільнення за патріотизм після війни не відбувалось. Як наслідок – посилення боротьби проти царизму, ріст виступів селян, козаків. Так, наприклад, якщо з 1801 по 1812 рр. в Росії, до складу якої входила Україна, відбулося близько 165 виступів, то з 1812 по 1815 рр. – 600.

В Україні бунтували селяни на Київщині, Полтавщині, Харківщині, Поділлі та ін.

Виникають таємні товариства («Союз порятунку», 1821-1822 рр., «Союз благоденства», 1818 р.). Пізніше, у 1821-1822 рр. утворюються «Південне» і «Північне» товариства. Головним програмним документом Південного товариства була «Руська правда» Пестеля. Тут визначалися завдання декабристів: повалення самодержавства і встановлення політичних свобод, повна свобода торгівлі і промисловості. Україна мала бути однією із складових частин унітарної Російської республіки, бо не була готовою до самостійного національного існування.

Дещо інакше вирішувалися ці проблеми за проектом «Конституції» М. Муравйова. Передбачалося створити в Україні дві держави: «Українське – із столицею у Харкові і Чорноморське – із столицею у Києві на правах автономій». В цьому плані погляди М. Муравйова були більш радикальними, ніж П. Пестеля.

У 1823 р. у Новгород-Волинському було створено Товариство об'єднаних слов'ян. Його документи певним чином відрізнялись від розглянутих вище, наприклад, щодо участі народних мас у майбутньому повстанні, що, як виявилось, мало дуже важливе значення.

Повстання 14 грудня 1825 року у Петербурзі, виступ Чернігівського полку було жорстоко придушені, але ці заходи не в змозі були припинити наростання революційного руху в країні.

Т. Г. Шевченко назвав декабристів «першими благовістителами свободи», «споборниками святої волі». Декабризм сприяв подальшому розвитку визвольного руху проти кріпацтва і самодержавства. Діяльність Т. Г. Шевченка та Кирило-Мефодіївського товариства склали новий етап в розгортанні політичної боротьби, відродженні української національної свідомості.

Поразка у Кримській війні 1853-1856 рр. спричинила виникнення в країні революційної ситуації. Царизм повинен був стати на шлях проведення

невідкладних соціальних, економічних і політичних реформ, щоб попередити революцію в країні.

Масові зворушення селян, як Київська Козаччина 1855 р., потреби економічного розвитку і наступ капіталістичних відносин змусили уряд прийняти рішення про звільнення селян і реформування державного устрою. Проте Олександр II заявив: «Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки кріпаки скасують його знизу».

19 лютого 1861 р. було видано маніфест та «Загальне положення про селян, звільнення від кріпосної залежності». Уряд «подарував» селянам особисту волю, але при цьому законодавчо закріпив за поміщиками право на всі землі, що їм належали, що фактично означало пограбування селян.

Поміщики забрали собі найкращі землі, а решта була запропонована селянам за викуп (за землю селяни України заплатили 382 млн. крб., в той час коли їх ринкова вартість дорівнювала 128 млн. крб.). Кожний селянин повинен був сплатити поміщикові 1/5 чи 1/4 викупної суми, а решту з великими процентами мав сплачувати протягом 49 років у державну скарбницю.

Реформа 1861 р. викликала хвилю селянських виступів, масових зворушень. Протягом 1861-1862 рр. відбулося 1700 виступів, які були жорстоко придушені, 1,5 млн. українців відмовились підписувати статутні грамоти. Та, незважаючи на її реакційність, непослідовність, кріпосницький характер (бо її проводили поміщики-кріпосники), вона відкрила шлях до швидкого розвитку капіталізму, покликала до життя реформи в інших галузях.

Поряд з аграрною реформою відбулися управлінська, судова, освітня, військова, фінансова, які відкрили можливості економічного розвитку України.

Розвиток капіталізму, соціальне і національне гноблення, ріст національної свідомості сприяли піднесенню суспільно-політичних рухів в українських землях.

В Україні царизм переслідував національну культуру, здійснював насильницьку русифікацію. У 1863 р. був виданий сумнозвісний формуляр царського міністра П. О. Валуєва про заборону видання церковних і навчальних книг українською мовою. Це саме йому належить цинічні слова про те, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може». У 1876 р. вийшов Емський указ Імператора Олександра II про заборону ввезення до Росії книг і брошур, виданих «на малоросійським нарiччi», друкування текстiв до музичних нот та iн. маса назва «Україна» офіційно нiде не згадувалася, а тільки «Малоросiя».

У 70-ті рр. на арену суспільно-політичного життя вийшло народництво, яке в Україні мало свої специфічні риси і дещо відрізнялося від російського.

Головний акцент було зроблено на відродження національної свідомості, української минувшини, повернення до власної історії, культури, мови тощо.

Поява гуртків в Україні, створення Київської Громади і поява течії під назвою «хлопоманство» на чолі з видатним діячем українського національного руху В. Антоновичем та ін. сприяли встановленню зв'язків з народом, налагодженню агітації і пропаганди. Наприкінці 1873 р. розпочалося «ходіння в народ», яке охопило майже всі губернії. Особливо активною була діяльність народників у Чигиринському повіті Київської губернії, де Я. Стефанович, Л. Дейч і І. Бозановський намагалися підготувати повстання селян проти поміщиків і місцевої адміністрації. Відбулося «ходіння в народ» і в Харківській губернії. Досвід народників в подальшому відіграв велику роль в організації політичної боротьби проти царизму.

Головним для цього періоду було затвердження української національної ідеї на демократичному ґрунті, сподівання на можливість досягнення національного самовизначення. У зв'язку з цим суттєвим доповненням до цього матеріалу може слугувати інформація про діяльність М. Драгоманова, «Просвіти», товариства ім. Т. Г. Шевченка, І. Франка, М. Грушевського та ін., що сприяло процесу становлення і консолідації української нації.

Слід відзначити, що в цей період відбувається процес утворення національних партій в Україні, і все частіше національне питання і їх програмних документах висувається на перший план і пов'язується з ідеєю автономії, суверенітету.

Незважаючи на несприятливі умови, пов'язані із введенням загальноросійських порядків, процес творення на українській землі ні на мить не припинявся. У великій мірі це знайшло свій прояв у розвитку освіти. Києво-Могилянська академія, яка залишалася єдиним вищим навчальним закладом на поч. ХІХ ст., вже не відповідала сучасним освітянським вимогам. За ініціативою громадського діяча, вченого-економіста, винахідника, просвітника В. Н. Каразіна на поч. 1805 р. у Харкові відкривається університет, який отримав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Навчання відбувалося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному. В університеті плідно працювали відомі професори математики – Т. Осиповський та М. Остроградський, письменник П. Гулак-Артемівський, історики М. Костомаров та Д. Багалій, філолог-славіст, професор І. Срезневський та багато інших. Російський Харківський університет став одним з перших осередків українського національно-культурного Відродження ХІХ ст.

В Києві заснуванню університету протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої впливи на Правобережній Україні. І тільки після

придушення польського повстання, у 1843 р. відбулося відкриття (замість польського ліцею, переведеного з Кременця) вищого навчального закладу під офіційною назвою «Університет св. Володимира», першим ректором якого став вчений-енциклопедист, природознавець, історик, фольклорист і літературознавець М. Максимович.

Третім університетом в Україні був Новоросійський (в Одесі), заснований у 1865 р. на базі Рішельєвського училища.

У II пол. XIX ст. в Україні почала розвиватися вища технічна освіта: в 1885 р. у Харкові відкривається перший російський технологічний інститут, в 1898 р. – політехнічний інститут у Києві, в 1899 р. – вище гірниче училище в Катеринославі. Крім того, в 1873 р. в Харкові почав діяти ветеринарний інститут, в 1874 р. – Глухівський учительський інститут, в 1875 р. – Ніжинський історико-філологічний інститут тощо.

На західноукраїнських землях центром освіти залишався Львів: у 1817 р. був відновлений університет (з німецькою мовою викладання), у 1849 р. вперше була створена кафедра української мови та літератури під керівництвом Я. Головацького, а у 1894 р. – кафедра історії України, яку очолив професор М. Грушевський.

На розвиток наукової думки цього періоду вплинула діяльність багатьох вчених світового рівня, серед яких: лауреат Нобелівської премії, мікробіолог І. І. Мечніков, зоолог О. О. Ковалевський, філологи П. Житецький, О. Потєбня, Ф. Вовк, філософи В. Каразін, І. Рижський, П. Юркевич, ґрунтознавець В. Докучаєва, лікар-вертебролог М. Ситенко та ін. Окремої уваги заслуговує славетна родина Бекетових: засновник школи фізичної хімії Микола Миколайович Бекетов та його син – академік архітектури Олексій Миколайович Бекетов.

Культурний рівень України періоду національного відродження великою мірою визначався розвитком літератури. Під впливом ідей романтизму, які пробуджували інтерес до національного минулого, національної мови та звичаїв, стверджується нова українська література, «батьком» якої не випадково називають Івана Котляревського. Його «Енеїда» – перша поема, написана живою українською мовою, в якій поєдналися жанрові та художньо-поетичні традиції старої літератури з новою. Цей бурлескно-травестійний твір – один з найбільш талановитих переробок поеми римського поета Вергілія, в якій надається картина українського народного життя.

Літературна спадщина І. Котляревського мала багато послідовників. Серед них, найбільш яскравими можна назвати постаті П. Гулака-Артемівського та Є. Граб'янки. Крім байок, вони використовували в своїй творчості жанри ліричної поезії, історичної поеми, повісті як українською, так і

російською мовами. Початком нової української літератури в Галичині стала діяльність літературно-фольклористичного об'єднання «Руська трійця», заснована у 20-х роках у Львові М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем.

У становленні нової української драми не можна не відзначити роль вихідця зі слобідської козацької старшини Г. Квітки-Основ'яненка. Він і І. Котляревський були визначними організаторами театрального життя I пол. XIX ст., режисерами й акторами полтавського і харківського театрів. Їх п'єси зберегли популярність в театральному репертуарі до теперішнього часу.

Особливої уваги заслуговує діяльність художника, поета, активного громадського діяча Т. Г. Шевченка. Розпочинаючи свій творчий шлях як романтик, він стає основоположником критичного реалізму (зразками цього напрямку вважаються: «Кобзар», «Єретик», «Сліпий», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...»). Взагалі, Т. Шевченко – настільки велике явище в історії української культури, що можна із впевненістю говорити про його визначний вплив на формування національної свідомості українців того часу.

Услід за Т. Шевченком принципи критичного реалізму розвивали у своїй творчості Л. Глібов, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, М. Вовчок, Ю. Федькович та ін.

Українська поезія того часу, яка тісно пов'язана з ідеями революційного народництва, яскраво представлена іменами П. Грабовського та Лесі Українки.

Таким чином, українська література XIX ст. відіграла провідну роль у культурному житті України і була визначальним чинником у процесі національного відродження.

У процесі формування української нації одним із важливих чинників виступав театр. Натомість народних драм, лялькового і «живого» вертепу, інтермедій на поч. XIX ст. розвиваються інші форми театру – кріпацький та аматорський. На Полтавщині, завдяки І. Котляревському та М. Щепкіну, з п'єс «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник» розпочав свою історію професійний український театр.

Після Емського указу театральне мистецтво занепадає і відроджується тільки у II пол. XIX ст. завдяки видатній «трійці»: М. Кропивницький, М. Старицький та І. Карпенко-Карий. Вони добилися дозволу давати українські вистави, але за умови, що кожна українська вистава йтиме у парі з російською п'єсою. Український театр мав цілу плеяду видатних акторів: Г. Затиркевич, М. Садовський, К. Саксаганський, М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська та ін.

Якщо в літературі та театрі вже сама мова визначала їх національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, вироблення національних форм було проблематичнішим. Так, східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Справа в тому, що протягом майже всього ХІХ століття в Російській імперії головним центром освіти була Петербурзька академія художеств, і професійні майстри живопису, що працювали в Україні, переважно були її випускниками. Серед них: І. М. Сошенко, Д. І. Безперий, В. Штернберг, І. Айвазовський, А. Куїнджі, Т. Г. Шевченко та багато ін., які прагнули в своїй творчості реалістичного відображення. В цьому зв'язку слід згадати про діяльність інтернаціонального Товариства пересувних художніх виставок, члени якого зумовили підйом та демократичну спрямованість малярського життя. Одним з основоположників цього руху був К. Трутовський, який присвятив українській тематиці безліч робіт. До «передвижників» належали талановиті українські художники: передекспресіоніст М. Ге, автор драматичних сюжетів з московської історії – О. Литовченко, портретист М. Ярошенко, автор козацьких та побутових історій – І. Рєпін, майстри пейзажного живопису – В. Орловський, К. Костанді, І. Похитонов, С. Васильківський, О. Сластьон та багато інших.

Щодо монументальної скульптури, то в цей період з'являються пам'ятники Володимиру Святому (П. Клодт, В. Демут-Малиновський), Б. Хмельницькому (М. Микешин), І. Котляревському та М. Гоголю в Полтаві (Л. Позен). Плідно працюють в галузі станкової скульптури майстри, серед яких: П. Забіла, Б. Едуардс, Ф. Балавенський.

Цей період характеризується змінами і в архітектурі. Замість пишності й розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. Помітно набуває національних особливостей і дерев'яне зодчество. Власну національну архітектурну школу класицистичного напрямку представляли відомі митці: А. Меленський, А. Тон, П. Ярославський, Є. Васильєв, М. Амвросимов, А. Карташевський та ін.

Виникають неперевершені зразки класицистичного садово-паркового мистецтва – «Софіївка» (парковий комплекс в Умані), Олександрія в Білій Церкві (біля Києва), Нікітський ботанічний сад у Криму, Краснокутський дендропарк на Харківщині і т.д.

У сер. ХІХ ст. різноманітні комбінації стильових елементів минулого призвели до появи так званого «еклектизму». Використовувалися композиційні прийоми Ренесансу, бароко, рококо, класицизму, які відбилися у таких відомих архітектурних спорудах ХІХ ст., як: будинок колишнього Купецького зібрання архітектора В. Ніколаєва (нині – Київська державна філармонія), будинок

колишнього комерційного училища професора архітектури О. Бекетова (нині – Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого).

Активізується традиційна галузь народної культури на Україні – декоративно-прикладне мистецтво. Вона поступово набирає промислового значення і переростає у капіталістичну мануфактуру, а згодом – у фабрику. В першій половині XIX ст. на Україні функціонували скляні, фарфорові й фаянсові фабрики (заводи), текстильні підприємства, багато промислово-художніх майстерень. До найвідоміших осередків народного мистецтва цього періоду відносять Решетілівку на Полтавщині, знану на килимарстві, Ічнію на Чернігівщині, що стало відомим гончарними виробами, Косів на Івано-Франківщині, який прославився керамікою та різьб'ярством тощо.

Поетичне життя і музична обдарованість українського народу забезпечувала високий рівень розвитку музично-пісенної творчості. Продовжували побутувати землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні та ін. Широкою популярністю користувалися пісні-романси.

Розповсюдження на Україні набули сімейне музикування, аматорські молодіжні розважальні співи. Осередками розвитку музичної культури були духовні учбові заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких багато уваги приділялось вивченню нотної грамоти і теорії музики. Високого рівня майстерності досягли багатоголосі співи. Хорове мистецтво поступово виходить за межі суто культового призначення

Одночасно з народною і церковною традиціями в XIX столітті складається світська професійна музична культура. На початку 60-х років С. Гулак-Артемівський створює першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» П. І. Нищинського та опера М. Аркаса «Катерина» за однойменною поемою Т. Г. Шевченка. В своїй творчості композитори широко використовували багаті традиції українських народних пісень.

Цілу епоху в музичному житті України цього періоду становить творчість основоположника української класичної музики М. В. Лисенка. Його вважають засновником великих музичних форм, першим творцем дійсно української за духом й матеріалом опери («Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена» та ін.)

Охарактеризувавши основні галузі української культури II пол. XVIII – XIX ст., слід зазначити, що в цей період поширення ідей Просвітництва формували почуття національної гідності, духовності, людяності. Український народ зробив свій неповторний внесок до світової культурної скарбниці, а імена найвидатніших діячів української науки, культури, освіти, мистецтва того часу стали знаними по всій Європі.

Основні аспекти політичного життя України другої половини XVII – XIX століття яскраво доповнюють та ілюструють запропоновані в розділі джерела і документи. Так, *лист Жана Балюза* про Мазепу дозволяє нам дізнатися про особливості характеру і поведінки славетного гетьмана, багато в чому пояснює його вільнодумство, незалежну позицію щодо майбутнього України, щирість і відвертість відносно справжніх намірів української автономії [11].

Логічним продовженням цього матеріалу є *«Конституція» П. Орлика*, що справедливо вважається однією з найперших демократичніших конституцій у світі [65].

З історією розвитку декабристського руху пов'язані матеріали *«Конституції» Муравйова*, *«Руської Правди» Пестеля*, *«Маніфест» С.П.Трубецького*, що дозволяють краще зорієнтуватися в їх ідейно-політичних програмах, поглядах на розвиток суспільства, соціальних верст та ін. [62].

Своєрідним продовженням цих ідей на українському національному ґрунті слугують *документи Кирило-Мефодіївського товариства*, які представлені у розділі [37].

Про стан культурного життя цього періоду свідчить факсимільне науково-популярне видання *Івана Тиктора* під загальною редакцією історика *І.Крип'якевича «Історія української культури»* (XIV та XV зшитки) [35]. Постаті визначних композиторів XIX ст., творчість яких мала епохальне значення для нового відродження національної музичної культури в новочасному розумінні розглядаються в уривках українського композитора, піаніста, музичного критика, педагога, диригента, організатора музичного життя *Василя Барвінського*. В нарисі *«Початки національного напрямку в музиці»* мова йдеться про предтечі музичного національного відродження, які представлені іменами *Семена Артемовського*, *Петра Ніщинського*, *Миколи Аркаса* та *Петра Сокальського*. А нарис *«Микола Лисенко»* надає характеристику творчості видатного композитора, постать якого мала епохальне значення для розвитку української національної музичної культури.

Огляд театрального життя цього часу продовжує в уривках того ж науково-популярного видання культурний діяч, письменник *Степан Чернецький*. В *«Нарисі історії театру»* представлена характеристика старого театру, який розпочинав своє життя з обрядів і звичаїв дохристиянських часів. Автор пов'язує розвиток нового театру XIX ст. з мистецтвом давнини: сатиричними подіями весельчаків-скоморохів, акторів-комедіантів, музикантів та забавників; а пізніше – з релігійною літургічною драмою, виставами братств з її неодмінними інтермедіями та інтерлюдіями, в яких запанувала народна мова.

ДЖЕРЕЛА І ДОКУМЕНТИ

Лист Жана Балюза

Про Мазепу

Цей лист зберігається у рукописному відділі Паризької Національної Бібліотеки і адресований родичу Ж.Балюза. Точна дата листа не відома, але встановлено, що писано його наприкінці 1704 року.

«...З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірну рангу при королі Казимирі. Батько мій і він зналися добре, навіть я змолоду бачив п. Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському. – І.Б.).

Знаючи добре, що найвищі почесні міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належить його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П.Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім зітхнувши, процитував: Ehey! Fugaces labuntur anni!

Загалом він любить вельми оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й перфектним і досконалим знанням цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами.

Мова його взагалі добра й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою.(...)

Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважний, у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями в

своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється у чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну конюктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Веж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його занадто молодого. Що особливо було мені приємне – це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи його Величності (Людовика XIV – І.Б.)».

ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ ЗАКОНІВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО

Між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорізького та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.

Во ім'я отця, і сина, і святого духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась

настільки, що поєднався з ними міцним союзом і власну дочку Кагана себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружину). Пізніше уславлений в небесах той же найсправедливіший суддя – Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленими стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла 10, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величчю духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи; самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей. Однак після його смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відваленим повстанцям захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник без законня, милостиво підтримував.

Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику і вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності, знищити з

коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканності батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату і після власної смерті – для увіковічення свого імені – не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженим, але й залишити їх непереможне покровительство. Найяснішого наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карла X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покоровися закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічній раді, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозливих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обміркувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати

давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив а виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорізького.

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений й через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету

першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможні Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодам Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані з правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Військ Запорозького вищезгаданого Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдається, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і надалі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканності її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами Його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III

Скільки свого походження колишнє Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо на теперішніх умов дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки – самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути в своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським Ханством розгнуданими нападами порушників, які не соромляться, зникнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства і дружби, але й розривати мирні угоди.

IV

Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу з незчисленними героїчними діяннями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджено багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовані на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне своє володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від Московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували

жодних фортець, не насаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на не був дозвіл Ясновельможного Гетьмана, або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

V

Оскільки місто Терехтемирів за давнім правом власності належить Низовому війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталю, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від Московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому війську Запорозькому загаданого міста Терехтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадські кошти, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частину течії Дніпра, починаючи від Переволочанської переправи аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Кербердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідні ті з давніми законами і привілеями, залишати у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзначніших людей духовного чи світського звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд

становили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойв, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високу служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьману декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради батьківщині, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христова, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби зашкодити Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розорення – чого хай не станеться – чи бідую. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо знайдуться якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо

чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно раді висловити докір його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки – він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати його належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, Знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке порушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше – від громадських (доручень).

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами, всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального Скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу, тобто індуктою з Гадяцького полку Шептаківського повіту Почепського і Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою га Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти – звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в

справи) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду.

Х

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, або полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здирання нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волеявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XI

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства ці (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають) на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язків для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

XII

Не менший тягар накладається на Українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюд, що мешкає у (містах), забов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможніших козаків під приводом права підсусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможні купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми універсалами повинен бути подбати як про повернення селян, прихованих, (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язком підтверджується Гетьманською владою.

XIV

З-поміж інших різного роду тягарів, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих, від'їжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюд і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці та місцеві люди будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючи на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних коней, яку, коли міські чи сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилостивляли їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучи здобути собі прихильність і повагу й надати розголосу своєму імені, подають всіляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (їхали) у своїх приватних, а не публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїжджим, збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками і з цієї причини обтяжують простолюд не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від Московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі

народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік. А якби він був звинувачений в боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати не місту у вигляді компенсації своїм власним коштом, через де йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожної справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обміркована й вирішено на Генеральній Раді.

XV

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам на інші публічні видатки, а також стації на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, тож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI

Нещасний простолюду дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюду) численними, незвичними і незліченими здирствами, так що через ті перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього – від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі,

який вказаний в універсалах, не стягаючи с купців, а взагалі нічого зайвого, таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб, а (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але і в інших термінових справах і не надати незвичайних оплат і штрафів на народ і на міста. Про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого) його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний гетьман Війська Запорозького присягаю Господом Богом прославленим у Святій Трійці на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої вітчизни) за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинам і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його Священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким прирівнюючись законом й орієнтуючись у всіх пунктах, частинах періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої (я) зобов'язуюсь боронити, а також якнайширше дотримуватися закони і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а в середині батьківщини – у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками особами, яких стосуватиметься уряду. Теж присягаю і зобов'язуюсь виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого і нижчого, як заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую. Діялося в Бендерах, року Божого 1710, квітня 5 дня.

Підтвердження цих Пактів

Королем Швеції.

Ми, Карл XII, з ласки Божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Скандії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т.д., і т.д. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одноголосним рішенням обрало собі Гетьманом Ясновельможного Пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Гетьмана Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості і міцних законів щодо порядку та положень, якими б керувалась держава, щодо збереження віри предків, а також щодо збереження вольностей і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волеявленням і голосуванням стосовно рівної постійної й ніколи не порушуваної форми влади і підкорення було прийнято, Нашою Королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам'яті Королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського народу й до всього Війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною Старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясновельможного Гетьмана 5 дня квітня року 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили й затвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо, обіцяючи Нашим Королівським словом завжди захищати вищезгадане. Для більшого довір'я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом Нашої руки, й ми звеліли його скріпити Нашою Королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

*Карл
місце печатки
Г.Фон Мюллерн*

ПРОЕКТ КОНСТИТУЦИИ Н. Н. МУРАВЬЕВА

Вступление

Опыт всех народов и всех времен доказал, что власть самодержавная равно гибельна для правителей и для обществ; что она не согласна ни с правилами святой веры нашей – ни с началами здравого рассудка. Нельзя допустить основанием правительства – *произвол* одного человека – невозможно согласиться, чтобы все права находились на одной стороне – а все обязанности – на другой. Слепое повиновение может быть основано только на страхе и не достойно ни разумного повелителя – ни разумных исполнителей... *Федеральное* или *Союзное Правление* одно разрешило сию задачу, удовлетворило всем условиям и согласило *величие народа* и *свободу граждан*.

Под надзором государя одно законодательное Собрание находится в столице и делает все распоряжения, общие для всего государства, – частные распоряжения касающиеся до областей, предоставлены областным законодательным собраниям, образованным наподобие Столичного, и таким образом доставляется благосостояние *целого* и частей.

Глава I. О народе русском и правлении

1. Русский народ, свободный и независимый, не есть и не может быть принадлежностью никакого семейства.

2. Источник верховной власти есть народ, которому принадлежит исключительное право делать основные постановления для самого себя.

3. *Правление* России есть *уставное* и *союзное*.

Глава II. О гражданах

4. *Гражданство* есть право участвовать в общественном управлении, определенном в сем уставе порядком, *посредственно* – т.е. выбирать чиновников или их избирателей, или *непосредственно* – т.е. быть избранным в какое-либо общественное звание, по *законодательной*, *исполнительной* или *судебной* части.

6. Чтоб быть гражданином, необходимы следующие условия: 1-е. Лета – не менее 21 года возраста. 2-е. Местопребывание – известное и постоянное жительство. 3-е. Здравие ума. 4-е. Личная и по имению независимость. 5-е. Исправность платежа общественных повинностей. 6-е. Непорочность перед лицом Закона. 7-е. Собственность отдельная на свое имя, а оной: 1-е *Недвижимой* на 500 р. Серебром или 2-е *Движимой* (вещей или капитала) на 1000 руб. Серебром.

Глава III. О состоянии, личных правах и обязанностях русских

13. Все Русские равны перед лицом Закона.

14. Русскими признаются все коренные жители России и дети иностранцев, родившиеся в России, достигшие совершеннолетия, если они объявили желание остаться в России.

15. Каждый Русский обязан носить общественные повинности – повиноваться Законам и властям Отечества – быть всегда готовым к защите Родины и должен явиться к знаменам, когда востребует того Закон.

16. Крепостное состояние и рабство отменяются. Разделение между *благородными* и *простолюдинами* не принимается – поскольку оно изображение гордости и высокомерия и противно христианской вере – по которой все люди *братья*, все рождены *благо*, ибо рождены по воле божией – все рождены для блага и все просто люди, ибо перед ним слабы.

17. Всякий имеет право излагать невозбранно свои мысли и чувства и сообщать их посредством печати своим соотечественникам. Вредные книги, подобно другим преступлениям, преследуются судом и подлежат присяжным.

18. Всякий имеет право заниматься тем промыслом, который ему покажется выгоднейшим: *земледелием, скотоводством, охотою, рыбною ловлею, рукоделием, заводами, торговлею...*

21. В судах *безопасность, жизнь и собственность* обеспечивается присяжными...

24. Право собственности, заключающее в себе одни вещи, священо и неприкосновенно. Церковные земли навсегда остаются за ними.

25. Земли помещиков остаются за ними. Особый закон определит вознаграждение, которое обязаны сделать поселяне, которые вздумают оставить свое поселение и переселиться в другое место – за временное прерывание в порядке получения доходов с возделываемой сими поселянами земли...

30. *Военные поселения* немедленно уничтожаются. Поселенные батальоны и эскадроны с родственниками их вступают в звание *общих владельцев...*

32. Разделение людей на 14 классов отменяется. Гражданские чины, заимствованные у немцев и ничем не отличающиеся между собой, отменяются сходственно с древними постановлениями народа Русского.

«РУССКАЯ ПРАВДА» П. И. ПЕСТЕЛЯ

12. Определение, цель и действие Русской Правды... Русская Правда есть наказ или наставление временному правлению для его действий, а вместе с тем и объявление народу, от чего он освобожден будет и чего ожидать может...

Глава 3. О сословиях, в России обретающихся

4. Все люди должны быть перед законом равны... все люди в государстве имеют одинаковое право на все выгоды, государством доставляемые, и все имеют равные обязанности нести все тягости, нераздельные с государственным устройством. Из сего явствует, что все люди в государстве должны непременно быть перед законом совершенно равны и что всякое постановление, нарушающее сие равенство всех перед законом, есть нестерпное зловластие, долженствующее непременно быть уничтоженным...

6. Дворянство... Довольно долго существовала возможность для некоторых угнетать всех прочих; пора теперь положить решительный конец сему гнусному и неистовому распорядку вещей. Добрые дворяне, истинные сыны отечества, с удовольствием и радостью примут сие постановление... Что же касается дворян, закостеневших в своих враждебных противу массы народной предрассудках и мыслящих, что вся Россия для них одних существует, то крепкую питать можно надежду, что таковых дворян окажется весьма мало. Однакоже, ежели, паче чаяния, найдутся таковые недостойные сыны отечества, то противу них надлежит принять меры решительные, дабы в полной мере укротить свирепый их нрав и поставит в невозможность отечеству вредить, хотя бы и нужными были действия скорой и непреклонной строгости...

11. Дворянские крестьяне... Успехи общего просвещения, повсюду более и более распространяющиеся ... дух времени, стремящийся к свободе, на законах основанной, – все сие заставляя желать, чтобы рабство было совершенно в России уничтожено... Но поскольку таковое важное предприятие требует зрелого обдумывания и весьма большую в государстве произведет перемену, то и не может оно иначе к успешному окончанию приведено быть, как введением постепенным. О сим предмете должно Верховное правление потребовать проекты от грамотных дворянских собраний тремя главными правилами:

1) освобождение крестьян от рабства не должно лишить дворян дохода, ими от поместий своих получаемого; 2) освобождение сие не должно произвести волнений и беспорядков в государстве, чего и обязывается Верховное

правление беспощадную строгость употреблять против всяких нарушителей общего спокойствия; 3) освобождение сие должно крестьянам доставить лучшее положение противу теперешнего, а не мнимую свободу им даровать...

Дележ земель

I. У кого есть 1000 душ и более.

1. Если на каждую душу имеется по 10 или более десятин земли, тогда половина остается без всякого помещику возмездия.

2. Если на каждую душу мене 10 десятин земли, но не менее пяти, тогда половина земли остается за помещиком, а другая половина отберется для волости, а за оною получит помещик возмездие... ему добавляется к его земле из казенных земель нужное число десятин, дабы итог всех земель составлял 5000 десятин.

III. Если на каждую душу имеется менее 5-ти десятин земли, тогда к половине, остающейся за помещиком, додается точно такое же число десятин, каковое от него отберется...

1. Если у помещика имеется 10000 десятин земли или более, тогда отбирается у него половина земли без всякого возмездия.

2. Если у помещика имеется менее 10000 десятин, то не менее 5000 десятин земли, тогда за отбираемую половину земли дается ему возмездие, состоящее в таком числе десятин земли, чтобы итог возмездной земли... составлял всего-навсего 5000 десятин.

3. Если у помещика имеется менее 5000 десятин земли, тогда ему дается за отбираемую для волости землю таковое же точно таковое же точно число десятин возмездной земли.

4. Число десятин возмездной земли может быть выдано из казны помещику деньгами или натурою. Если выдаваться будет деньгами, то ценность определяется показанием волости или помещика...

Конституция – государственный завет

...4) Весь российский народ составляет одно сословие – гражданское; все нынешние сословия уничтожаются и сливаются в одно сословие – гражданское. Все различные племена, составляющие Российское государство, признаются русскими и, слагая различные свои названия, составляют один народ русский. Все россияне расписаны по волостям...

5) Вся земля, в каждой волости принадлежащая, разделяется на две части: волостную и частную. Первая принадлежит всему обществу, вторая – частным людям. Первая составляет собственность общественную, вторая –

собственность частную. Волостная земля есть неприкосновенная, она разделяется на участки, участки раздаются по требованиям членам волости. Остальная земля отдается в наем посторонним людям не иначе, как на один год...

8)... Верховная власть разделяется на законодательную и верховно-исполнительную. – Первая поручается *Народному вече*, вторая – *державной Думе*. Сверх того нужна еще власть блюстительная, дабы те две не выходили из своих пределов. Власть *блюстительная* поручается *верховному собору*.

9) *Народная веча* состоит из народных представителей, выбранных народом на 5 лет. Каждый год пятая часть нисходит и заменяется новыми выборами. Тот же самый может быть опять выбран. .. Председатель выбирается ежегодно из членов, последний год заседающих. Народная веча есть одно целое и на коморы не разделяется. Вся законодательная власть в ней обретается. Она объявляет войну и заключает мир... Никто не может распустить Народной вечи. Она представляет волю в государстве, душу народа.

10) *Державная дума* состоит из 5 членов, народом выбранных на 5 лет. Ежегодно один из Думы выходит и заменяется другим выбором. Председатель есть член, заседающий последний, или пятый год. Ежегодно предлагает каждая губерния кандидата. Из числа сих кандидатов выбирает *Народная веча* окончательно. Державная Дума имеет свою верховно-исполнительную власть.

11) Верховный собор состоит из 120 членов, именуемые *боярами*. Бояре назначаются на всю жизнь и не могут участвовать ни в законодательном, ни в исполнительном порядке. Губернии назначают кандидатов, а *Народная веча* замещает упразднившееся число бояр. Председатель выбирается на год самим собором. Собор имеет верховно-блюстительную власть. Народная веча препровождает к нему на утверждение свои законы. Собор не рассуждает о сущности предметов, но смотрит на одни формы, дабы во всем соблюден законное... Сам же собор не действует...

С. П. ТРУБЕЦКОЙ. МАНИФЕСТ

Спаси Господи люди Твоя и благослови достояние твое!

В Манифесте Сената объявляется:

1. Уничтожение бывшего Правления.
2. Учреждение временного до установления постоянного, выборными.
3. Свободное тиснение, и поэтому уничтожение цензуры.
4. Свободное отправление богослужения всем верам.
5. Уничтожение права собственности, распространяющейся на людей.

6. Равенство всех сословий перед Законом, и потому уничтожение военных судов и всякого рода судных комиссий, из коих все дела судные поступают в ведомство ближайших судов гражданских.

7. Объявление права всякому гражданину заниматься чем он хочет, и потому дворянин, купец, мещанин, крестьянин – все равно имеют право вступать в воинскую и гражданскую службу и в духовное звание, торговать оптом и в розницу, платя установленные повинности для торгов. Приобретать всякого рода собственность, как то земли, дома в деревнях и городах. Заключать всякого рода условия между собою, тягаться друг с другом перед судом.

8. Сложение подушных податей и недоимок по оным.

9. Уничтожение монополий, как то: на соль, на продажу горячего вина и проч., и потому учреждение свободного винокурения и добывания соли, с уплатою за промышленность с количества добывания соли и водки.

10. Уничтожение рекрутства и военных поселений.

11. Убавление срока службы военной для нижних чинов и определение оного последует по уравнению воинской повинности между всеми сословиями.

12. Отставка без изъятия нижних чинов, прослуживших 15 лет.

13. Учреждение волостных, уездных, губернских и областных правлений и порядка выборов членов сих правлений, кои должны заменить всех чиновников, доселе от Гражданского правительства назначаемых.

14. Гласность судов.

15. Введение присяжных в суды уголовные и гражданские.

Учреждается правление из 2-х или 3-х лиц, которому подчиняются все части высшего управления, то есть все министерства, Совет, Комитет министров, армии, флот. Словом, всю верховную исполнительную власть, но отнюдь не законодательную и не судную. До сей последней остается Министерство, подчиненное временному правлению, но для суждения дел, не решенных в нижних инстанциях, остается департамент сената уголовный и учреждается департамент гражданский, кои решают окончательно и члены коих останутся до учреждения постоянного правления.

Временному правлению поручается приведение в исполнение:

1. Уравнение прав всех сословий.
2. Образование местных волостных, уездных, губернских и областных Правлений.
3. Образование внутренней народной стражи.
4. Образование судной части с присяжными.
5. Уравнение рекрутской повинности между всеми сословиями.
6. Уничтожение постоянной армии.

7. Учреждение порядка избрания выборных в палату представителей народных, кои должны утвердить на будущее время имеющий существовать порядок правления и Государственное Законоположение.

ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКОГО БРАТСТВА

Відозва «Брати українці!», написана М. Костомаровим, вилучена у М. Гулака під час обшуку Олексіївському равеліні 2 квітня 1847 р.

Брати українці!

От сю розказу полягаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі словене повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такіі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгары.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі належали до цілого Союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на года.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братіє українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь Бог дарує смисл і уразуменіє.

Відозва «Братья великорос сіяні і поляки!», вилучена у М. Гулака під час обшуку 2 квітня 1847 р.

Братья великороссияне и поляки!

Сие глаголет вам Украина, нищая сестра ваша, которую вы распяли и растерзали и которая не помнит зла и соболезнает о ваших бедствиях и готова проливать кровь детей своих за вашу свободу. Прочитайте послание это братское, обсудите важное дело вашего общего спасения, встаньте от сна и дремоты, истребите в сердцах ваших безрассудную ненависть к друг другу, возженную царями и господами на общую погибель вашей свободы, устыдитесь ярма, которая тяготит ваши плечи, устыдитесь собственной своей испорченности, передайте проклятию святотатственные имена земного царя и земного господина, изгоните из умов ваших дух неверия, занесенные от племен немецких и романских, и дух закоснелости, вдохнутый татарами, облекитесь в свойственную славянам любовь к человечеству, вспомните также о братьях ваших томящихся, и в шелковых цепях немецких и в когтях турецких и да будет целью жизни и деятельности каждого из вас: славянский союз, всеобщее равенство, братство, мир и любовь господина нашего Иисуса Христа.

Аминь.

СТАТУТ КИРИЛО-МЕФОДИЇВСЬКОГО БРАТСТВА

Главны идеи

1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.
2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южно-русов, северо-русов с белорусами, поляков, чехов с словенцами, лужичан, иллиро-сербов с хурутанами и болгар.
3. Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.
4. Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на святой религии господина нашего Иисуса Христа.
5. Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.
6. Принимаем, что должен существовать общий Славянский собор из представителей всех племен.

Главные правила общества

1. Устанавливаем общество с целью распространения вышеизложенных идей преимущественно посредством воспитания юношества, литературы и умножения числа членов общества. Общество именуется своими покровителями святых просветителей славянства Кирилла и Мефодия и принимает своим знаком кольцо или икону с именами или изображением сих святых.

2. Каждый член общества, произносит присягу употреблять дарование, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член потерпел гонение и даже мучения за принятые обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдает никого из членов своих собратий.

3. В случае член попадает в руки врагов и оставит в нужде семейство, общество помогает ему.

4. Каждый член общества может принять нового члена общества без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5. В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.

6. Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7. Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждения друг против друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой письменной и религиозной вражды между ими и распространять идею о возможности примирения разногласий в христианских церквях.

8. Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9. Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соотносить с евангельскими правилами любви, кротости и терпения; правило же: «Цель освящает средство» общество признает безбожным.

10. Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11. Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или не подают надежды вступить в него.

Помітка: Найдено в бумагах Гулака, а писано рукою Белозерского.

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
(ВИДАННЯ ІВАНА ТИКТОРА. XV ЗШИТОК)

Написав ВАСИЛЬ БАРВІНСЬКИЙ

Початки національного напрямку в музиці

Як з одного боку українська культура взагалі, а музична зокрема, мала величезний вплив на Московщину, яку вона властиво європеїзувала, так з другого боку політична залежність України від Москви залишала чим-раз більш від'ємних слідів на українській культурі, в які почали вдиратися московські впливи у виді казармених пісень, «душещипательних» романсів і т.п. Змосковщена українська інтелігентська верства віддалюється від своєї рідної культури і рідної пісні, що найшла ще захист у самім народі, на селі. Та з початком 19 ст. і трохи пізніше з'являються перші ластівки нового відродження української музичної культури в національному дусі в новочасному розумінні цього слова.

Предтечами того відродження треба вважати Семена Артемовського (1813 – 1873), автора співогор «Українське весілля», «Ніч під Івана Купала», а перед усім донині життєздатною і все свіжою опери, чи радше таки співогри «Запорожець за Дунаєм», та Петра Ніщинського (1832 – 1896), автора рівно-ж іще нині виставлюваних на сцені «Вечорниць» (поза тим згадати треба його ж думи «Про Байду» і «Про козака Софрона»). Щоправда, вони ще не мають ясно означених тенденцій щодо створення національної музики, ані того професійного підходу до діла, як у Лисенка. Проте, їхня діяльність вийшла все-таки з глибокого національного почуття, з ядра української музичної сфери – народної пісні. Особливо ж підчеркнути це треба в Артемовського, хоч його життєвий шлях ішов далеко від рідного ґрунту, так само, як у Бортнянського. Те, що в великому стилі дав Бортнянський в церковній вокальній музиці, цебто поєднання італійського стилю з духом української культури і традиції, те примінив Артемовський в ділянці світської інструментально-вокальної музики, комулюючи італійський оперовий стиль з елементами української народної творчості. До цієї групи попередників Лисенка треба ще зачислити, хоч пізніше від Лисенка уродженого, але з раніш зазначених суттєво-музичних оглядів до неї належного Миколу Аркаса (1852 – 1909), автора опери «Катерина». Сольоспіви на слова Шевченка писав також Петро Сокальський, автор опер на українські сюжети, як «Облога Дубна», «Мазепа», «Травнева ніч», що появилися і виконувалися по російські.

Микола Лисенко

Переломне значення для розвитку української національної музичної культури має поява Миколи Лисенка, постать якого має для цієї культури епохальне значення. Лисенко уродився в с. Гриньках на Полтавщині в 1842 р., помер 1912 р. в Києві. Музичні студії відбував у липській консерваторії У Райнеке (фортеп'ян) і Ріхтера (композиція), опісля ще у Римського-Корсакова в Петербурзі. Його праця починається з записів і обробіток народних пісень, а кінчається витворенням великих вокально-інструментальних форм: кантати та опери. Найбільш характеристичним і важливим для його творчості є його відношення до Шевченкової музи. Те, що Шевченко дав українському народові в слові, Лисенко намагався перетопити в музику.

Твори Лисенка до слів Шевченка, в загальному числі около 80 чисел – це окрема для себе ділянка, що обіймає твори різної величини й форми – від простенької пісні та хору до великої форми кантати. Вони ще донині живлять наші концертні програми. Коли б ми хотіли говорити про Лисенківський стиль, то, не дивлячись на деяку нерівномірність якості тих творів, найдемо в них найбільше характеристичних рисів для означення того стилю. Але й у фортеп'янових його творах, помимо сильної інколи еkleктичності з чужих стилів, знайдемо доволі багато оригінального, питомого Лисенкові елементу. Загалом, хоч Лисенко не створив якогось однороднього українського музичного стилю в тому розумінні, як напр., у інших народів Шопен, Сметана, чи навіть Гріг, хоч музика Лисенка в її абсолютному розумінні не піднялася до рівня вище вичислених національних композиторів, все-ж таки Лисенко має для нашої музичної культури величезне значення. Він відкрив народну пісню, як національний чинник в музиці, він поклав під українську національну культуру тривкі основи і назначив шляхи, якими вона повинна розвиватися, та залишив нам дуже цінні зразки українського музичного стилю. В ньому почитаємо ми батька нашої національної музики, основника великих форм, першого творця українським матеріалом і духом опери, а одночасно невтомного організатора музичного життя на Україні й великого громадянина, що боровся за українську національну культуру в добі її важкого гнету царським режимом.

На музичну спадщину Лисенка складаються в ділянці народної музики: 7 збірників сольових пісень з фортеп'яном, 12 зшитків (по 10 пісень) хорових обробіток на мішані та мужеські хори, збірник дитячих ігор «Молодощі», в'язанки та збірники обрядових пісень, як колядок, щедрівок, веснянок, а також його праці над дослідженням української народної пісні. В ділянці власної творчості часто з опертям та народню творчість залишив Лисенко масу солоспівів і дуетів в першу чергу на слова Шевченка, а також Франка, Олеся,

Лесі Українки, Грінченка й ін. Із Шевченкової серії найбільш відомі «Ой одна я, одна», «Як би мені, мамо, намисто», «Гетьмани», «Мені однаково», «Ой, чого ти почорніло» та інші. Долі йдуть хорові твори від дрібних а capella аж до великих кантат: «Бють пороги», «Радуйся ниво» (найцінніша з них) і «На вічну пам'ять Котляревському», багато фортеп'янових творів, декілька творів на скрипку з форт. і віольончелю з форт. та кілька опер, народних оперет та дитячих опер. Його опери – «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», чудова опера-хвилинка «Ноктюрн», «Еней на мандрівці», «Сафо» (незакінчена), співогри: «Утоплена» й «Чорноморці», дитячі: «Зима і Весна», «Коза Дереза», «Пан Коцький». На закінчення годиться з жалем зазначити, що творчості М.Лисенка ми ще як слід не прослідують і багато цінного матеріалу лежить іще поза сферою нашого зацікавлення.

НАРИС ІСТОРІЇ ТЕАТРУ

Написав СТЕПАН ЧЕРНЕЦЬКИЙ

Старий театр. Театр у всі часи був для культурних народів великою цінністю, що мала незвичайне моральне, культурне й громадське значення, як школа, що безпосередньо давала масам все те, що придбали життя, наука і знання. Чим світліші часи, чим буйніший розгін національного життя, тим більше являється матеріялу для драматичної творчості, яка стає найвірнішим дзеркалом почувань, ідей та змагань, якими громадянство в даний час жило. Український нарід, як зрештою всі інші народи, мав пребагаті зароди драми у своїх обрядах і звичаях, про що згадують найдавніші літописи і проти чого так гостро виступали наші давні проповідники й моралісти.

Останки тих «ігрищ» збереглися по нинішню днину. Одні з них тісно зв'язані з різними порами року, як веснянки, купало, обжинки, коляди, маланка, ходження з козою, з медведем, чи з туром, а другі в'яжуться з подіями й пригодами в людськiм житті, як уродини, весілля, похорони. Ці обряди, в яких слова, або пісні сполучені з певним рухом і акцією, що мали й мають символічний характер, походять подекуди з часів дохристиянських, хоч багато в них змінено піз впливом новіших часів та новіших поглядів. З обрядів тих веснянки (гаїлки, галагівки), не вважаючи на заборони давнього духовенства, схоронилися саме під крила церкви і відбуваються серед церковної огорожі, хоч зберегли в більшій, чи меншій мірі свій нехристиянський, природно-символічний характер. Шкода лиш, що заборони тих ігрищ, як і взагалі наші

нещасливі історичні обставини не дали змоги тим стародавнім народним звичаям скристалізуватися в більше розвинених мистецьких формах та розвинути в більш мистецькі твори, як це було колись у старинних народів.

Ці стародавні поганські обряди й звичаї після заведення в нас християнства прибирають дещо змінені форми і вигляд, зв'язуючись з новим заможним чинником. Наші князі, користаючи здобутків візантійської культури, спроваджували з Візантії весельчаків, акторів-комедіантів, музикантів та забавників, що ї тоді називаного скоморохами, а які забавляли глядачів предсталюванням різних веселих, чи сатиричних подій. Були вони все переодягнені, не раз навіть за звірів та їх поява становить першу сторінку в історії костюмольогії у нашому театральному мистецтві.

Найстарішими пам'ятками побуту скоморохів на наших землях залишилися у нас часті згадки про них у різних церковних писаннях та знамениті фрески на стінах і філярах Софійського Собору в Києві. Походять вони з XII, або XIII. в. та представляють різні сцени, які скоморохи відігравали перед князями й боярами.

Але згодом скоморохи стали мандрувати з міста в місто, з села в село і стали любимцями простолюддя. Не вважаючи на заборони духовних моралістів та аскетів, народ вполював собі їх вистави та їх веселе мистецтво і радо горнувся до них, особливо на ярмарках. Останні згадки про скоморохів стрічаємо в XVI. в.

Крім скоморохів були на Україні ще другого рода комедіанти, що забрили до нас з Німеччини, через Новгород; приходили і з Чехії та Сербії. Вони теж грали на інструментах і співали пісень переважно балядового змісту та ілюстрували їх жестикуляцією й мімікою. Та мандрівні актори, співаки й музики мусили з часом асимілюватися. Обертаючися серед народу, якому давали забаву, пісню й музику, чим будили у нього вполювання до сценічних видовищ, самі теж переймали неоднораз від народу.

З Візантії перейняли ми ще дещо, при корисних умовах могло дати почин до розвитку драматичного мистецтва. Адже стара Візантія мала вже в V. і VI. віках після Христа початки релігійної літургічної драми. Повстали вони під впливом сект, що перші ввели в богослужіння драматичне оживлення та музику, чим єднали собі народні маси, так що православна церква пішла їх слідами й стала воювати тою самою зброєю.

Пізніше, під кінець XVI віку, доходить до нас західноєвропейська релігійна драма, в якій у недовгому часі перевагу над латинською взяла народня мова. Ці драми виконували зразу по костелах перед празниками. У нас такі вистави поширювали особливо єзуїти. Отже були там різдвяні драми, народини Ісуса і прихід пастирів, трьох царів, Ірода, вбивання віфлеємських

дітей перед святом трьох царів, Христові муки (пасії) в статний тиждень. З часом ці драми вибігли поза рами церковної строгості, поширюючи зміст явами з пастухами, чи вояками, що мали більш реалістичний характер. Тоді духовенство стало виступати проти них і драму виперло з церкви до притвору, потім до церковної огорожі, в кінці поза огорожу.

За драму взялися веселі братства, різні весельчаки, що вважали своїм головним завданням забавляти й розсмішувати народ. Щоб розвіяти томлячість та нудоту довгих розмов у релігійній драмі, її переплітано драматичними сценами, жартами, анекдотами. Це були т. зв. інтермедії та інтерлюдії, що з часом дали початок новочасній комедії.

Про поширення і популярність тих народних драматичних вистав згадує не раз у своїх писаннях Іван Вишневський; у посланні до Домнікії він просто пише, що нові «філософи» не вміють читати церковних книг, а тільки «комедії строють і грають».

В тих інтермедіях та інтерлюдіях запанувала цілковито народня мова.

Докладніше розвитком драми в XVII – XVIII в. на цьому місці не будемо займатися, бо цю справу вичерпано у відділі, присвяченому історії українського письменства. Наше завдання освітлити розвиток театру з технічного боку, як складне мистецтво, на ке складаються автори, актори, сцена і публіка.

Початки нового театру. Нову епоху в історії українського театру, – епоху мистецької української драми почав Іван Котляревський своєю «Наталкою Полтавкою» та «Москалем чарівником».

Не наша річ говорити, яке значення мають твори Котляревського для українського письменства, чому вони й тут становлять граничні стовпи, що відмежовують одну епоху від другої, для нас важне, чому його драматичні твори до-сьогодні не зійшли зі сцени, чому вони до-сьогодні є звенами в нашому залізному театральному репертуарі. Адже ровесниками й ровесниці їх – російські сценічні твори, яким теж годі відказати таланту і вартостей, чи то літературних, чи сценічних, уже давно покриті порохом забуття і хіба якийсь дослідник бере їх у руки на дослід тих часів та їх драматичного дорібку. Причину довгої живучості творів Котляревського бачимо не тільки у тодішній вбогості українського драматичного репертуару, але й в умовах, що мають значно глибше, основне значення. Котляревський своїм глибоким національним почуванням вмів так вхопити типові риси свого народу і основні особливості його характеру та духової психіки, що й по нинішні дні виведені ним на сцену люди – є живі з кровю й душею і це їм забезпечує ще довге життя на українській сцені.

Перший український репертуар був дуже нечисленний і обмежився до творів Котляревського, Квітки-Основ'яненко, Гоголя (батька), Ващенко-

Захарченка, пізніше дещо Шевченка, Кухаренка, Стороженка, Костомарова й ін. Тимто довший час не бачимо на Україні зорганізованої постійної театральної дружини. Твори ті ставились любителями театального мистецтва, або приватними труппами багатих поміщиків, як Трощинський, Ширай, або мандрівними польсько-українськими труппами, як Рикановського, Молотковського, Жураковського і Щепкіна.

Новий театр, за європейськими зразками, бачила Україна вже при кінці XVIII в., та він був неукраїнський. У Харкові відбувалися вистави російські, а в Кам'янці Подільському польські. В Харкові давав перші вистави б. балетмайстер Іваницький. У р.1789. з почину губернатора Кішенського побудовано постійний театр, у котрім дирекцію в р. 1812. обняв наш письменник Гр. Квітка-Основ'яненко, який в тім часі виставляв теж виключно російські твори. В Харкові виставлено на бенефіс Щепкіна за спеціальним дозволом генерал-губернатора Репніна уперше Котляревського «Наталку-Полтавку», (що вже мала дозвіл для Полтави).

В Кам'янці Подільському був польський театр під дирекцією зразу Антона Змиєвського, а опісля Яна Непомука-Камінського (оба зі Львова), врешті Мошинського, Недзельського. Театр з часу дирекції Мошинського оцінює Батюшков ось-як: «Є тут театр, але який! Коли дощ іде, то глядачі не можуть обійтися без парасолів. Вітер свище по тих кутках і разом з п'яними акторами та фальшиво граючою оркестрою творять не зовсім приємну гармонію».

В тім самім часі був і в Києві польський театр під управою Ленковського, де виставлювано твори (як «Українка або Заклятий замок», «Олена» або «Розбійники на Україні»), в котрих деякі ролі були в українській мові.

В Полтаві в р. 1815. заходом князя Лобанова-Ростовського засновано аматорський театр, а директором його став Іван Котляревський, що й сам виступав на сцені. В р. 1819. виставлено в полтавському театрі «Наталку-Полтавку», а дещо пізніше «Москаля чарівника».

При кінці 20-тих років виступив і Квітка на поле драматичної творчості і після трьох комедій, написаних по російськи, збагатив наш репертуар цілим рядом до сьогодні живих ще і свіжих творів, в яких на перших їх виставах таку славу здобув актор Соленик.

РОЗДІЛ ІV

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.

Донедавна національно-визвольна боротьба українського народу на поч. ХХ ст. висвітлювалася за стереотипами офіційного радянського суспільствознавства. Спроби відновлення власної держави, створення національних демократичних організацій та інститутів у означені часи сприймалися відповідними структурами як «демагогічні» вимоги, бажання встановити дикторський режим на Україні, використати гасло «самостійності» на користь економічних і політичних позицій української буржуазії. Звернення до вказаної проблеми, здійснене в умовах нового мислення, сучасного історичного бачення, дозволяє об'єктивно проаналізувати складні процеси, які відбувалися в Україні у 1917-1920 рр., внести певні корективи у висвітленні цих подій, відновити історичну правду.

Видатний український історик М. С. Грушевський писав про те, що «є події, які служать вихідною точкою для подальших поколінь на довгий час, ставлять для нас цілком нові обставини життя, виносять наверх змагання й ідеї, що стають бойовим прапором для віків, святощами для одних і страхом для других».

Саме такою епохальною подією в житті українського народу слід вважати революцію 1917-1920 років, що її історичний досвід є важливою умовою сучасного державного будівництва, доказом необхідності концентрації можливостей народу, порозуміння всіх його верств на користь відновлення суверенної України.

Внаслідок перемоги лютневої буржуазно-демократичної революції виникла унікальна можливість створити Українську демократичну державу. М. Грушевський пов'язував ідею створення української демократичної республіки безпосередньо з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства. Він вважав, що федеративний постулат кирило-мефодіївців був постулатом української державності і не суперечив політичній незалежності України.

Державний федералізм вважався українською провідною верствою державницькою концепцією, яка віддзеркалювала самостійність і незалежність української нації, історичні традиції Хмельниччини, часів Орлика і Мазепи та ін.

Основною програмною засадою багатьох українських партій залишалася вимога широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної республіки. Ця теза знайшла своє втілення, наприклад, у програмі Української партії соціал-федералістів (УПСФ), де говориться про

те, що Україна має займати місце окремого штату у складі демократичної федеративної Росії.

РУП – Револуційна українська партія, з 1905 року – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), лідери – В. Винниченко, Д. Антонович, С. Петлюра, М. Ткаченко, в середині якої існували різні напрямки, в цілому дотримувалися програмної тези про необхідність автономії України з окремою державною інструкцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх правах населення тільки на території України. В діяльності цієї партії національно-державний аспект займав важливе місце. Після Жовтневих подій РУП (УСДРП) визнала необхідність створення незалежної Української народної республіки, прийнявши активну участь у діяльності Центральної Ради і Директорії УНР.

Слід звернути увагу на програмні положення Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), лідерами якої були М. Грушевський, П. Христюк, Л. Ковальов та ін.. УПСР виступала за екстериторіальну автономію України у складі Росії, за «федерацію рівноправних, національно-територіальних республік із забезпеченням їх у межах прав національних меншостей».

Набагато гостріше ставилося питання Українською партією самостійників-соціалістів (УПСС, лідери – М. Міхновський, І. Луценко, Ол. і П. Макарєнки, О. Степаненко, та ін.). Підкреслювалося, що «в справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української народної республіки». Головним завданням вбачалося, щоб український народ в своїм стремлінні до ідеального устрою, до устрою соціалістичного не був позад інших культурних народів. Рішуче висловлювалися проти федеративних зв'язків, бо історично (приклад з Москвою та Польщею) це не було виправдано, коли «дужчий народ при нагоді підгортав слабкішого». Ці програмні документи збігалися з українською народною партією (УПН).

Не можна не сказати й про діяльність Бунду, який входив пізніше до складу Центральної Ради, підтримуючи вимоги про надання Україні автономії, однак водночас засуджуючи будь-які дії в цьому напрямі, здійснені без санкції Тимчасового уряду. Слід наголосити, що розв'язання проблеми державності, на думку дослідників, бундівці пов'язували з безумовним наданням національним меншостям, які населяли певні місцевості, в тому числі євреям, персонально-національної автономії. Проте, незважаючи на подальші розбіжності і незгоди з Центральною Радою, погляди лідерів Бунду щодо самостійності не змінювалися.

Наприкінці 1917 р. виникла Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), одним із засновників якої був В. Липинський. У програмі

УДХП, опублікованій в жовтні 1917 р., чітко сформульована самостійницька перспектива України, повна власно вільність і суверенність українського народу. На жаль, діяльність цієї партії також відіграла певну роль у справі повалення Центральної Ради.

Таким чином, прагнення українських діячів практично всіх партій обмежувалась автономією України у федеративній російській державі.

Діяльність українських політичних партій та їх лідерів у першій чверті ХХ ст. відповідала розвитку незалежної ідеї, справляла великий вплив на відродження національної самосвідомості.

Заснування Центральної Ради стадо, з одного боку, підсумковим етапом українського національно-визвольного руху, а з іншого – започаткувало новий, надзвичайно бурхливий і суперечливий період, який налічує три етапи:

I етап – Українська Центральна Рада – Українська Народна Республіка (17 березня 1917 року – 28 квітня 1918 р.); **II етап** – Гетьманщина – Українська держава (29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.); **III етап** – Директорія – Українська народна республіка (14 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.)

Лютнева революція відкрила унікальну можливість добитися право України на незалежність навіть без огляду на формально - правові міркування. Центральна Рада стала першим українським сеймом, основною метою її було досягнення широкої національно-територіальної автономією України у складі демократичної федеративної республіки Росії.

7-8 квітня у Києві був скликаний з'їзд Українського Національного конгресу, на який прибули представники губерній, політичних партій, громадських організацій. На конгресі було прийнято рішення «домагатися широкої національно-територіальної автономії України». З'їзд обрав новий склад Центральної Ради – близько 300 осіб, в тому числі 21 – до складу Виконавчого Комітету. Головою Центральної Ради було обрано М. С. Грушевського.

Заступниками голови стали В. К. Винниченко, С. О. Єфремов, Ф. І. Крижанівський, Д. В. Антонович. Важливо звернути увагу на те, що так було започатковано створення української державності як альтернативи радам робітничих і селянських депутатів. Національним конгресом завершився перший період української революції – національно-культурницький і почався другий період - національно-політичної боротьби.

З самого початку свого виникнення Центральна Рада прагнула послідовно вирішити проблему незалежності, зустрівши при цьому опір з боку Тимчасового Уряду.

В. Винниченко, який був автором багатьох декларацій і декретів в УНР, підкреслював, що міністри Тимчасового Уряду не замислювались над можливістю надання Україні статусу державності навіть в межах федерації з Росією, тобто саме того, чого домагався перший уряд Української Народної Республіки. Досить категорично висловлювався з цього приводу М. Міхновський, вважаючи, що Москва не піде на надання Україні не лише самостійності, а навіть автономії. «Без України з її скарбами, навіть при Україні автономній, що добром своїм без московського контролю розпоряджатиметься, зійде Московщина до значення другорядної держави». Підтвердженням цього слід вбачати і неприхильне, а іноді і просто відверто вороже ставлення з боку Тимчасового Уряду до самоорганізації військовослужбовців на українському ґрунті.

М. Грушевський згадував, що Центральна Рада шукала порозуміння з Тимчасовим Урядом. Зокрема, він написав, що було висунуто вимоги українського народу: «1. Зважаючи на одностайні вимоги автономії України, висловлення українською демократією, сподіваємося, що Тимчасовий Уряд виявить тим чи іншим актом принципіально доброзичливе відношення до свого гасла. 2. Неминучість постанови українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частини української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь всій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайних підготовчих практичних кроків щодо закордонної України.

... 5. В інтересах підвищення бойової армії та відновлення дисципліни доконче потрібно перевести в життя виділення українців в окремі частини як в тилу, так, по змозі, і на фронті. Призану Тимчасову Урядом українізацію «початкової школи треба перенести і на середню та вищу школу і щодо мови, і щодо предметів навчання» та ін.

Реакція на це Тимчасового Уряду була відверто негативною, і лише заява Центральної Ради про те, що «справа автономії України буде залежати тільки від українського народу» та поява I Універсалу підтвердили бажання української держави захистити власну незалежність, незважаючи на різні перешкоди.

Взагалі з березня по листопад форма державного устрою України практично залишилася невизначеною, оскільки в самій Росії і в Україні тривав званий перехідний період і закладались основи буржуазно-демократичного правління. Українські губернії входили до складу Російської Республіки, проголошеної законом Тимчасового Уряду, але де-юре в самій Україні не існувало жодної форми державного правління, оскільки відбувався лише початковий процес державотворення, коли шляхом проб і помилок

закріплювались різноманітні державотворчі акти. Важливе значення щодо останнього мала законотворча ініціатива молодій суверенній держави.

«Хай буде Україна вільною», – урочисто проголошувалось у прийнятому 10 червня I Універсал, – не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі, має право сам порядкувати своїм життям». Універсал мав велике значення як один з перших значних кроків відновлення української державності.

Щоправда, у вирішенні долі рідного краю автори документу більше поклалися на замирення з Тимчасовим Урядом, що продовжував імперську політику, а не на власний народ, його силу. Грушевський же вважав головним те, що «Центральна Рада заговорила всім Універсалі як власть (виділено в тексті. – А.М.) поставлена українським народом над собою на те, щоб керувати і правити ним, так що її постанови і накази мають українською людністю пильно сповнитись».

Оголошенням Універсалу Центральна Рада брала на себе державні функції, зафіксувала цим статус України як незалежної держави. Створення законодавчої та виконавчої влади, зміни, що сталися у складі самої Ради зумовили істотне коригування її політичного курсу.

Наслідком тривалих переговорів з Тимчасовим Урядом стало проголошення II Універсалу, який закріпив статус Генерального секретаріату як крайового органу виконавчої влади. Центральна Рада забор'язувалася підтримувати політику Тимчасового Уряду і погоджувалася відкласти здійснення автономії України до скликання Установчих зборів. Ця угода не розв'язувала питання встановлення кордонів України і повноважень нового уряду. Така угода була «наслідком соціалістичної політики Центральної Ради через те ані вона, ані її соціалістичні фракції не були готові проголосити повну самостійність України».

14 листопада 1917 р. Центральна Рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях. Третій Універсал був своєрідною реакцією на Жовтневі події в Петрограді і встановлення радянської влади. Проголошення України Українською Народною Республікою (УНР) і визначення її статусу як складної частини Російської Федерації завершило початковий етап формування української держави. В Універсалі зверталась увага на: ліквідацію права власності на землю, встановлення 8-ми годинного робочого дня, державного контролю над продукцією України, касування смертної кари та ін.

Подальша доля країни залежала від спроможності керівництва вивести економіку з глибокої кризи, розподілити конфісковані землі серед селян, проводити активну зовнішню політику, укласти мир на фронтах, а також

досягти угоди з цих або інших питань як із національними меншостями на Україні, так і урядами районів колишньої Російської імперії. Наступні події показали, що розв'язати ці проблеми керівникам УНР не вдалося.

Загроза більшовицької окупації та необхідності незалежницького статусу на переговорах у Бресті зумовили прийняття IV Універсалу. Саме ним 22 січня 1918 р. було проголошено самостійність і незалежність України, закладено законодавчу основу нової держави. За Грушевським «Четвертий Універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народної Республіки. Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, Центральна Рада вважала потрібним під черкнути повну й абсолютну незалежність і самостійність Української республіки...»

Універсал вивів Україну, що є досить важливим, в ряд рівноправних партнерів, перетворив її в суб'єкт міжнародного права. Крім того, важливе місце в діяльності Центральної Ради посідала розробка власної Конституції. Прийняття її постійно відкладалося, і вона так і не набрала правової чинності, залишивши лише історико-правовим документом доби Української держави 1917-1918 рр., проте в Конституції наголошувалось про державне право України, суверенітет, самостійність, незалежність. Конституція віддзеркалила тодішні державницькі концепції української нації, включаючи сучасну українську державу, яка пов'язує себе з демократичними основами УНР.

Розпочата війна з більшовиками, відсутність головних опор державності – бездатної армії та адміністративного апарату, ігнорування церкви, неспроможність правити самостійно (за Брест-Литовською угодою Україну було поділено на німецьку та австрійську сфери впливу з введенням на її територію армії, яка налічувала понад 450 тис. чоловіків) призвели до заміни Центральної Ради консервативним українським урядом на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Як писав М. Грушевський, «німецький штик рішив справу». Та, мабуть, ініціатива створення гетьманської держави належала скоріше широким верствам населення України, яким вже набридли революція й хаос, ніж чужоземним окупантам.

Однак, незважаючи на все це, величезною заслугою Центральної Ради та її проводу було те, що вона поновила в Україні державницьку свідомість, приглушену двома віками російської окупації. Вона перейшла разом з усією Україною протягом року величезну еволюцію – від підданства – через автономію до незалежної Української держави. З цим органом було пов'язане фактичне, а не на словах відродження української національно-державницької ідеї, і це має бути важливим висновком при обговоренні вказаної проблеми.

Головним змістом утворення гетьманської держави П. Скоропадського було формування самостійної України. За словами Д. Дорошенка, треба було,

«щоб і при новому курсі політика держави зоставалася національно українською, треба, щоб і нові форми української державності були заповнені національним змістом». Щоб «вдержалася сама суть національно-державна ідея українська». Гетьманщина, на його думку, була якраз найбільш національною, історично виробленою формою спеціально українського державного ладу. Він вбачав в цьому не кінець української державності, а щонайбільше зміну її форми. Події 29 квітня 1918 р. були оцінені сучасниками як державний переворот. З цим можна певним чином погодитись, і доказами того, що Українська держава виникла в умовах різкого розриву зі старими нормами установчого процесу, з порушенням принципів легітимності влади, які існували в період українського народу та закони про тимчасовий державний устрій від 29 квітня 1918 р. фактично ліквідували закони Центральної Ради, де вони регулювали ті ж відносини в основних сферах суспільного життя, що і закони колишнього законодавчого органу. Було прийнято також ряд інших законів, наприклад, Закон про громадянство Української держави від 2 липня 1918р., Закон про утворення Державного Сенату від 8 липня 1918 р., Закон про ліквідацію закону 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію та ін., які заперечували попередню законотворчу діяльність УНР.

Гетьман П. Скоропадський намагався надати своїй владі законного характеру. Доказом цього служить вже згадувана Грамота до всього українського народу від 29 квітня 1918 р., де гетьман намагається показати, що попередня влада була неефективною, антинаціональною, а нова влада може забезпечити ефективне функціонування держави. Незважаючи на певні розбіжності щодо правових норм виникнення Гетьманщини, відсутність ознак легітимності влади, для Української держави цього періоду були характерні всі складові елементи держави – територія, населення, влада, і тому Гетьманщину можна назвати складовою частиною процесу відродження української національної державності, що відбувався в 1917 – 1920 рр.

Для усвідомлення характеру та змісту діяльності гетьманського уряду важливе значення має оцінка сучасними істориками підписаних угод з окупаційними військовими перш за все, як торговельних, а не виключно грабуванням України, як це вважалося раніше. Зокрема на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 3 квітня 1918 р. було ухвалено таке рішення щодо цього: «Надати право представникам Державної Комісії скласти остаточну торговельну згоду на таких умовах: 1) Україна може зобов'язатись поставити до нового урожаю максимум до 60 млн. пудів зернових і бобових продуктів і муки; 2) Ціна на хліб середньої якості повинна бути встановлена монопольно по моменту здачі (Вимога не ультимативна); 3) На вартість збіжжя плюс накладні видатки накладається мінімум 60% державного прибутку; 4)

Центральні держави повинні авансувати заготовку хліба; 5) Можна погодитись на представництво німців в Центральному і на крайній випадок, в губерніальних продовольчих органах для контролю прийому і оправки збіжжя; 6) Центральні держави повинні повернути подвижник состав, взятий у більшовиків, і представити мітки; 7) Негайно повинен початися ввіз на Україну продуктів з Центральних держав, в першу чергу сільськогосподарські машини і мануфактура; 8) Пропонувати німцям негайно припинити самовільний вивіз збіжжя з залізниць і наділ не втручатися в справу продовольчу; 9) Виплата на місцях переводиться Українським урядом».

Як свідчать документи уряду гетьмана Скоропадського (журнал засідань від 27 травня 1918 р.) на той час в Україну з Німеччини і Австро-Угорщини прибули ешелони з сільськогосподарською технікою, вугіллям, сіллю, емальованим посудом та ін. Звичайно, відбувалося й самовільне захоплення окупантами товарів і майна, невиконання поставок, але вимагати в тій ситуації абсолютної порядності і дотримання обов'язків було дуже нелегкою справою для українських керівників.

Сім з половиною місяців проіснувала гетьманська держава. За той час було зорганізоване на новий лад Українську державу (скасовано націоналізацію великих маєтків та культурну автономію, введення окремої категорії громадян – козаків та ін., (її адміністрацію) старостатство, поліцію, початки армії). Якщо Центральна Рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Оттоманською імперією то Гетьманщина обмінялася посольствами з 12 країнами.

Було приєднано до Української держави Крим, підготовлено всі заходи для прилучення Кубанщини тощо. Особливо вражаючими були успіхи в галузі культури і освіти. Так, в більшості шкіл було введено українську мову, засновано близько 150 нових гімназій, в тому числі у сільських районах, відкрито два українських університети та Українську академію наук, засновано національний архів та бібліотеку тощо.

Проте влада не мала підтримки з середини країни. Відмова політичних партій взяти участь у розбудові гетьманської держави, незадоволення безземельних та малоземельних селян гетьманською аграрною політикою, неможливість уряду проводити самостійну політику не сприяла створенню і функціонуванню держави П. Скоропадського.

Тай сам гетьман, особливо після поразки Німеччини у війні в своїх планах схилився до великоросійської федерації.

Зміна орієнтації на проросійську, про що було відкрито заявлено 1 листопада 1918 р., прискорила початок повстання проти гетьмана, яке таємно готувалося вже з вересня 1918 р. частиною діячів УНС на чолі з

В.Винниченком. Сам гетьман вже довгий час шукав підтримки чи то з боку Антанти, чи то з боку Добровольчої армії, намагаючись повернути колишню владу, закінчивши власне життя на чужині в 1945 р. під час бомбардування баварської станції Пляттинг авіацією союзників.

Та, незважаючи на все це, Гетьманщина була складовою частиною процесу відродження української національної державності, що відбувався в 1917-1920 рр. Її значення полягало в ознайомленні й навіть залученні на підтримку ідеї української державності деяких представників значно русифікованої соціально-економічної верхівки України. Якби Скоропадський утримався, він, можливо, привернув би на бік української державності найпродуктивніше населення країни, не залишаючи її в залежності від ідеологічної секти, тобто національно свідомої української інтелігенції. Великого сенсу набувають слова Д. Дорошенка про те, що «це була доба організації Української держави не «кустарними» способами, як було до того часу, а методами чисто державними».

Після проголошення грамоти про зречення влади гетьманом 14 грудня 1918 р. Україна набула статусу самостійної Народної Республіки, про відновлення якої наголосила Директорія. 26 грудня 1918 р. був створений перший уряд Директорії, до складу якої ввійшли В. Чехівський, О. Мицюк, М. Шаповал та ін., і було видано Декларацію, в якій оголошувалося про те, що Директорія намагається встановити баланс між революційними реформами і порядками, при цьому перевага надавалася першим. Одним із основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і «трудої інтелігенції», а також оголошував про намір позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію.

Було скасовано всі закони, видані за часів гетьманату, скликано новий революційний парламент, так званий трудовий конгрес, завданням якого було легалізувати владу Директорії.

22 січня 1919 р. Директорія прийняла Акт про з'єднання всіх українських земель. В ньому говорилось, що віднині український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної незалежної Української держави на добро і щастя українського народу.

То була велика врочиста, єдина в своєму роді історична маніфестація солідарності всіх віток українського народу, що раз-назавжди знищила штучно збудований ворогами народу фізичний і духовний кордон між ним.

Цим Директорія намагалася утримати соборну державність у боротьбі на кілька фронтів. На жаль, ця подія не в змозі була затьмарити існування між східними і західними землями глибоких культурних, психологічних і політичних розбіжностей, які існували протягом століть.

Так само протиріччя між двома українськими урядами були більшими під час спільної діяльності, ніж їхня здатність розв'язати їх. Сам Петлюра оцінював це в листі до Ю. Гуменюка так: «...лише скоординовано акцією обох частин – самотійності. Цієї скоординованості не було в самому початкові боротьби. Обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі щодо того плану і програм, по яких ця боротьба мусила провадитись. Фактично ідея Соборної України була фразою...».

Про цього видатного діяча української державності сьогодні з'являється все більше і більше матеріалу, відбувається перегляд його ролі в українській історії, тому доречним є підготовка доповіді або реферату про його життя й діяльність. Ставлення цієї людини до обов'язків керманича Української держави знаходимо ось в яких словах: «264 роки московського панування не вбили в нім (українським народі. – А.М.) ні національного почуття, ні змагання до створення власної держави, як логічної форми, в яку вилились його давні історичні й національно-політичні ідеали. Він знає й твердо певний, що Українська Народна Республіка, як окрема держава повинна бути й що вона буде існувати та що ніяка сила на світі не в силі буде цієї його певності знищити. Якої б долі не судилось українському народові ще пережити, він все одно своє право на самотійне державне життя виборє. За це говорить та певність, яку ми, українці, в цій справі відчуваємо». І, нарешті, головне: «нація», що має в собі величезні творчі можливості, не може не здійснити свого ідеалу державного і не може не виконати своєї історичної ролі для людства». Проте С. Петлюрі не вдалося запобігти у своїй діяльності серйозних помилок, навіть маючи на увазі сумний досвід Центральної Ради. Не останню роль в цьому зіграла і складна міжнародна ситуація: тиск з боку більшовицької Росії, хитання в плані пошуку союзників та ін. Велике значення мало і заключення українсько-польського союзу 1920 р. Сам Петлюра з цього приводу писав: «За умов Богдана Хмельницького під Зборовом українська історіографія не осуджує великого гетьмана. Він приневолений був її підписати з огляду на державні інтереси України. Таким же державним інтересам продиктована була і умова 1920 року, підписана урядом УНР». Психологічним підґрунтям договору України з Польщею 22 квітня 1920 року було бажання будь-яким чином захиститися від більшовицької Росії, зберегти українську державність. Щодо поляків, то їх участь у цій несподіваній угоді, мотивувалася прагненням створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу. Вони

сподівалися, що з появою на Україні відповідної армії Петлюри їхній наступ дістане підтримку настроєного проти більшовиків селянства країни.

Сьогодні українські і польські історики визначають, що укладений в 1920 р. союз між Польщею і Україною мав антибільшовицьку спрямованість і відповідав інтересам обох народів, які виборювали власну незалежність.

З початком радянсько-польської війни Директорія, яка фактично не мала ніякої реальної влади, розмістилася у Вінниці. Проте контрнаступ Червоної Армії поклав кінець подіям Директорії відновити свою владу в Україні. Війська С. Петлюри намагалися затриматися на Поліссі, але в кінці листопада 1920 р. остаточно були розбиті більшовиками. Українцям залишалося лише очікувати, як радянський уряд вирішить їх власне національне життя.

Отже, втрата української державності в 1917 – 1920 рр. була спричинена відсутністю єдності всіх політичних сил, наявністю антидержавного способу мислення, зовнішньою інтервенцією, неспроможністю керівництва вивести економіку з кризи, проводити активну міжнародну політику тощо. Важливе значення мало й те, що теоретичне обґрунтування державності у вигляді соціалістичних доктрин було хибним.

«Малий час існування, – згадував Д. Дорошенко, – української державності і саме створення її серед виру політичної боротьби якимось чином не сприяли виробленню серед наших людей почуття обов'язку й розуміння своєї служби державі». Нарешті, створення держави відбувалося в умовах ще не завершеного формування нації, довгий час перебуваючої під гнітом царського режиму і не мавшої міцної соціальної бази.

Та все ж історичні події 1917-1920 рр. на Україні мали величезне значення. Національна свідомість поширилася на всі верстви українського суспільства. За цей період процес національного будівництва просунувся далеко уперед, надавши подіям 1917-1920 рр. революційного характеру не лише в соціально-економічному плані, а й національному.

Період української революції 1917-1920 рр. у розвитку національної духовності – один із складних і суперечливих. Він увійшов у вітчизняну історію як епоха відродження рідної мови, культури, з одного боку; хаосу, анархії, жорстокої міжусобної боротьби, громадянської війни – з іншого.

Упродовж зазначених років три українських уряди керували країною. Важливих результатів у культурно-освітній роботі було досягнуто за доби Центральної Ради (з 7 березня 1917 р.) та гетьманського уряду (з 29 квітня 1918 року). З метою ефективнішого проведення освітньої роботи з ініціативи голови Центральної Ради М. Грушевського у квітні 1917 р. в Києві було проведено перший, а в серпні – другий Всеукраїнські педагогічні з'їзди, які виробили

програму перебудови системи освіти в Україні. Українізація початкових шкіл розпочалась вже з вересня 1917 р.

Велику роль в освітньому процесі відігравали «Просвіти». Суттєвою стороною їх діяльності був випуск науково-популярних книжок українською літературною мовою, шкільних підручників, словників, а також заведення при всіх «просвітах» редакційно-видавничих комітетів.

За часів українських урядів значно розвинулася справа видання книжок: насамперед видавалися підручники, твори класиків української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, П. Грабовського та ін., а також нових українських письменників, які почали писати перед революцією і після неї.

Представники української культури та наукова інтелігенція доклали багато зусиль до створення культурно-просвітницьких закладів для поширення знань з історії, побуту, культури та звичаїв свого народу. Навесні 1917 р. почав діяти Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. У роботі комітету передбачалися заходи по заснуванню Українського національного музею (1918 р.), Національної картинної галереї (1918 р.), музею видатних діячів української культури, реорганізації церковних музеїв тощо.

З перших кроків української державності збільшився попит на суто національну, українську кінопродукцію. У червні 1918 р. у Києві відбувся перший кінофестиваль українських документальних фільмів.

Улюбленим мистецьким жанром в Україні здавна був театр. Від перших днів революції (вже з березня 1917 р.) почали утворюватися різні літературні та мистецькі об'єднання на національному ґрунті, такі як: «Вільне мистецтво», Комітет українського національного театру та ін.

Навесні 1917 р. було засновано Український національний театр на чолі з І. Мар'яненком, Український драматичний театр, трупа П. Саксаганського, театри «Музична драма», «Молодий театр».

Для поширення музичної культури у 1918 р. було створено два важливих державних музичних колективи – Український державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка та Українську державну капелу. Того ж року в Києві відродилася Капела кобзарів та було відкрито перший вищий художній навчальний заклад України – Українська академія мистецтв.

Таким чином, за короткий період української державності, незважаючи на складні умови політичного, соціально-економічного життя, урядові структури, громадські об'єднання і товариства доклали чимало зусиль до національно-культурного відродження України.

Сьогодні історичний досвід того, що відбувалося в 1917-1920 рр., слугує переконливим доказом необхідності використання історичної пам'яті народу, має попереджувальне значення для сучасного державотворення.

В розділі представлені *газетні повідомлення* [14] про створення Центральної Ради, що передають атмосферу тих часів, а також найважливіші документи [23].

В них ми маємо побачити трансформацію поглядів лідерів українського національного руху на кінцеву мету побудови суспільства – від автономії у складі Росії до повної незалежної і самостійної держави, конкретні соціальні вимоги, завдання перед всіма гілками влади, формування пріоритетів у внутрішній і зовнішній політиці та ін.

Не меншої значущості в документах і *матеріалах Української Центральної ради* надається увага питанням про мови та пам'ятники старовини й мистецтва [68]. Так, в *Постанові з'їзду народів* від 15 вересня 1917 р. було прийнято рішення про загальнодержавну та крайові мови; в *Циркулярі ради Народних міністрів губернським і повітовим комісарам* від 7 березня 1918 р. – про доведення населенню через всі урядові і громадські інституції, повітові, городські і волосні управи обов'язкового застосування української мови у всіх сферах громадського життя; у *Законі Центральної Ради* від 24 березня 1918 р. – про запровадження мови у банківській і торговій сфері; у *Зверненні відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва генерального секретарства народної освіти до народу* від 19 листопада 1917 р. відчувається гарячий заклик до збереження культурних цінностей, а у *Доповідній записці міністерства внутрішніх справ урядові УНР* 25 квітня 1918 р. – заклик до ліквідації пам'ятників часів самодержавства.

ДЖЕРЕЛА І ДОКУМЕНТИ

ДОКУМЕНТИ

№1-2

ПЕРШІ ГАЗЕТНІ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

4-5 березня 1917 р.

№1

СРЕДИ УКРАЙНЦЕВ

4 березня 1917 р.

Вчера вечером состоялось многолюдное собрание представителей украинских местных и некоторых провинциальных организаций и групп. Всего присутствовало свыше 100 человек, в том числе представители украинских

организаций всех местных учебных заведений и рабочих групп. По прочтении телеграмм и личных сообщений представителей собрание единогласно приветствовало образование нового правительства и постановило оказывать ему всяческое содействие. Были выбраны представители в числе 10 человек для участия в городском и других комитетах, где потребуется представительство украинских организаций. Собрание очень горячо приняло предложение «Центральной Рады» о посылке депутации в Петроград для заявления новому правительству о неотложных нуждах украинского народа. Также принято предложение о принятии неотложных мер к немедленному возобновлению украинской прессы. В связи с последним постановлением проектируется выпуск ежедневной газеты «Рада». В заключении постановлено выпустить от имени объединенных украинских организаций к широким массам городского и сельского населения воззвание о необходимости поддержания полного порядка и спокойствия, и содействия возможному ослаблению остроты продовольственного вопроса.

Киевская мысль – 1917 – 4 марта

№2

В УКРАИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

5 березня 1917 р.

Вчера состоялось весьма многолюдное собрание членов различных украинских организаций. На собрании этом все организации объединились и вошли в состав комитета «Центральна Рада». Собранием посланы приветственные телеграммы представителю совета министров кн. Львову и министру юстиции Керенскому с выражением надежды, что в свободной России будут удовлетворены все законные права украинского народа. В Киев ожидается приезд известного украинского общественного деятеля проф. М. С. Грушевского, высланного в административном порядке в Симбирск из пределов киевского военного округа. Принятые меры к освобождению греко-католического митрополита Шептицкого, а также к возвращению из далекой Сибири в Россию всех украинцев-галичан. Возобновляется закрытое администрацией украинское общество «Просвіта». Выпуск газеты «Рада» временно задерживается по причинам типографического технического характера. Газета выйдет на днях. В непродолжительном времени предстоит открытие в Киеве украинской гимназии.

Киевская мысль – 1917 – 5 марта

№3

ПЕРША ВІДОЗВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

9 березня 1917 р.

До українського народу!

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому народові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш, як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі збори (Учредительное собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос твій, справжня воля твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі.

А в найближчій часі право на зведення рідної мови по всіх школах, от нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, солдати, городяни, духовенство

і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі не яких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український національний фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця – організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй землі.

Народе Український!

Перед тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь матері-України могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада

Київ. Року 1917, березня 9.

Нова Рада. – 1917. – 25 берез.

№47

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

10 червня 1917 р.

Універсал Української Центральної ради

До українського народу, на Україні й поза Україною суцього

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю Ти поставив нас, Українську Центральну раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, до усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані все людним, рівним, прямим і тайним голосування Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас лучші. Через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання.

А найголовніші домагання були такі:

Щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що вино не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збирають у Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне російське правительство откинуло.

Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилося од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад. Так само не схотіло признати комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збирають з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, народе українській, нас приневолене, щоб ми самі будемо творити наше життя. Одже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною радою. Там, де через якість причини адміністративна влада зосталася в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку організацію та освідомлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо Всеросійське Учредительное зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибранням – Українською Центральною радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та немає й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна рада, приписуємо всім громадянам сіл і городів, всім українським управам з 1 числа місяця липня накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної ради.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено у Києві. Року 1917, місяця червня, числа 10.

Вісті з Української Центральної ради. – 1917. - №9. – Трав.

№64

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

3 липня 1917 р.

Громадяни землі Української!

Представники Всемирного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право

на самовизначення і відносячи остаточне встановлення за кожним народом право на самовизначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного зібрання, простягає руку представникам української демократії – Центральній раді, і закріплює в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб в купі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій і тоді стане тим й єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного правительства як носитель найвищої крайової влади Временного правительства на Україні.

В цім органі об'єднані всі права і засоби, щоб він як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і, працюючи в справах державного управління як орган Временного правительства, Генеральний секретаріат Центральної ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання в межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зазнана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частин, то для цього Центральна рада матиме своїх представників при кабінеті військового

міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин включно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню військового міністра, буде являтися, з технічного боку, можливим без порушення боєспособної армії.

Оповідіаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Голова Української Центральної ради М. Грушевський
Генеральний секретаріат Української Центральної ради:

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко,
Генеральні секретарі: Х. А. Барановський, М. Стасюк, О. Шульгін,
В. Садовський, Б. Мартос, Ів. Стешенко
Генеральний писар П. Христюк.

У Києві. 1917 року, липня 3-го дня.
Ф.1115.оп.1.спр.5.акр.10-11.Оригінал.

№ 187

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде міжусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помагати всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній раді, і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і владою станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарчого значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, скасується. Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України з цього дня установлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, в який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтереси як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Народної Республіки, Центральна рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренні порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської республіки, повинен стояти на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнене відновленою карою на смерть.

Оповідіаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і не засудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібранні, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцїх, тому оповіаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля,

силу і нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах.

Днем виборів до Українських Установчих зборів призначаємо 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 р.

Про порядок скликання Українських Установчих зборів негайно видано буде закон.

У Києві, 7 листопада 1917 р.

Нова Рада. – 1917. – 8 листоп.

№49

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

11 січня 1918 р.

Народе України. Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх – борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилася воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниця розхитана. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунули військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїни на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час і ці Збори, призначені на нинішній день не могли зібратись, щоб прийняти з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове правительство.

А тим часом Петроградське правительство народних комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардейців – більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам на зустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те саме петроградське правительство народних комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов проллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидше.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставили Україні перешкоди, установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Рада народних міністрів.

Отож, насамперед приписуємо правительству Республіки нашої – Раді з народних міністрів – від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «більшовиків» та інших напастників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмінно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш край. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись припустимо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю і заходами державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та міські думи мають убути переобрані в час, який буде приписано, щоб вояки якої б мали довір'я й яка б спиралася на всі революційно-демократичні верстви народу. Правительство повинно закликати до співробітництва з місцевим самоврядуванням ради селянських, робітничих та солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній серії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька день в повній Центральній раді, і Рада народних міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води і всі багатства підземні яко добро українського трудящого народу, переходить в порядкування уряду Української Народної Республіки.

Війна також відібрала на себе всі заробницькі сили нашої крани. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді народних міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю і прикласти свої сили та вжити заходів до забезпечення скалічених та потерпівши від війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених класах величезні капітали. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільшні класи через спекулянтів. Правительство Республіки на виконання цього приписує розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, вугілля, шкіри, тютюну і інших

продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящих.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися, головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не спекуляцію на різну банкову експлуатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народних міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки, до повороту, до старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Народній Українській Республіки всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним законом 9 січня.

Все, що з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна рада, в найближчих тижнях, певно, довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим вибори до них як найпильніше, вжити всіх засобів, щоб підрахунок голосів закінчено якнайскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпити свободу, лад і добробут конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної української Народної Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Українська Центральна рада

У Києві

9 січня 1918 р.

Вісник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 13 січ.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

4 березня – 9 грудня 1917 р.

№ 127

ПОСТАНОВИ З'ЇЗДУ НАРОДІВ

15 вересня 1917 р.

На останньому засіданні З'їзду народів Росії 15 вересня прийнято було слідуєчі постанови:

... 2. Про загальнодержавну та крайові мови

Вважаючи: а) що беззаконні заходи скинутого царського правительства до цілковитої русифікації народів викликали в цій справі багато недоречностей, які дуже шкодять культурному життю республіки; б) що справедливе визначення права народів Росії на рідну мову, яке б забезпечувало вільний шлях до широкого розвитку самостійних національних культур, є негайною потребою і повинно бути зроблене зараз же до Установчих зборів; в) що повноправні в цім відношенні громадяни повинні все-таки взяти на себе і низку обов'язків, які обмежуватимуть права їхніх мов, але які потрібні з огляду на державний добробут. З'їзд народів, скликаний Центральною Українською радою, постановили:

1. З часу революції всі мови республіки стали цілком рівноправними і через те, в майбутній Російській Федеративній Республіці має бути назавше забезпечено цілковиту волю всім мовам в приватних і приватноправних зносинах.

2. Головні революційні органи майбутніх окремих держав – частин федерації повинні признати одну або кілька мов даного краю за крайові мови для зносин адміністративних органів з громадянами, а також з центральними органами федеративної одиниці та між собою; такими крайовими мовами мають бути мови всіх народностей, число яких в даному краю досягає певної кількості, визначені законом.

3. Вільні громадяни Російської Федеративної Республіки повинні признати російську мову, яка найбільше зрозуміла більшості людності, мовою загальнодержавною для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою.

4. Школа, церква, суд повинні бути відносно мови, як і в усіх інших відносинах, цілком вільними і керуватися тільки бажанням заінтересованих

осіб, а через те признання мови загальнодержавної не дає їй жодної переваги в справі шкільній, церковній та судовій над іншими мовами республіки.

№ 213

ЗВЕРНЕННЯ ВІДДІЛУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ ДО НАРОДУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

19 листопада 1917 р.

До громадян Української Народної Республіки!

Маючи на увазі, що розрухи на Україні все збільшуються, відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва (искусства) Секретарства народної освіти звертається до всіх культурних громадян з-поміж солдатів, селян, духовенства, сільської інтелігенції, до всіх, хто відчуває тісний зв'язок з рідною країною, з гарячим закликком – шанувати рідну культуру і не допускати загибелі нашого добра: не псувати і не нищити пам'яток старовини, не допускати до грабунку і розгрому панських дворів та будинків, де часто переховуються дуже цінні папери, книги, картини, старі меблі, вжити всіх засобів, щоб зберегти усе це і передати до музеїв, де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, для науки й культури, де будуть служити не для одної людини або родини, а для усього народу.

Голова відділу *М. Біляшівський*

Робітнича газета. – 1917. – 19 листоп.

№28а

ЗАКОН ПРО СКАСУВАННЯ ШКІЛЬНИХ ОКРУГ

28 грудня 1917 р.

1. Шкільні округи на території Української Народної Республіки скасувати.

2. Тимчасове завідування справами Київської шкільної округи, Харківської та Одеської шкільних округ, оскільки ці останні дотикалися шкіл на території Української Народної Республіки, і також переведення ліквідації цих округ передати особним комісаріатам в складі чотирьох українців і трьох представників меншостей.

3. Призначення комісарів здати на генерального секретаря прав освітніх з тим, аби комісари від меншостей призначалися по згоді з відповідними національними секретарствами.

4. Попечителів Київської, Харківської та Одеської шкільних округ і всіх урядовців увільнити за штат на загальних основах, якщо їх не буде призначено на нові посади.

5. Доручити Секретарству справ освітніх внести до Центральної ради законопроект про передачу справ шкільних округ відповідним секретарствам, місцевим самоврядуванням та іншим.

6. На час існування комісаріатів передати до їх розпорядження кредити шкільних округ, крім кредитів на удержання попечителів, їх помічників та окружних інспекторів, і внести натомість посади по сім комісарів на кожну округу з одержанням 600 крб. кожному комісарові.

7. Скасування комісаріатів перевести наказом генерального секретаря справ освітніх.

З оригіналом протоколу згідно:

Тов. Голови Української Центральної ради *Мик(ола) Шраг*
Секретар Української Центральної ради *А. Постоловський*
Ствердив в.о.генерального писаря *Ів. Мірний*

Вістник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. – 1918. – 5 січ.

№ 97

ЦИРКУЛЯР РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ ГУБЕРНСЬКИМ І ПОВІТОВИМ КОМІСАРАМ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

7 березня 1918 р.

Пропонується пп. Комісарам негайно вивісити в рамках на видних місцях по всіх державних і громадських інституціях Третій і Четвертий Універсали Української Центральної ради. Всякі постанови і розпорядження бувшого російського російського Временного правительства, які не скасовані урядом Української Народної Республіки, перекласти на українську мову і вивісити на відповідних місцях. Всякі написи і вівіски повинні бути негайно зробленими на українській мові. Цей циркуляр широко довести до відома населення через всі урядові і громадські інституції, повітові, городські і волосні управи. Про негайне і точне виконання цього циркуляру зараз же повідомити міністерство. Винуваті в невиконанні будуть усуватися з посад і піддватися під суд.

Народний міністр справ внутрішніх *П.Христюк*
Директор Адміністраційно-політичного департаменту *Юр.Гаєвський*
За діловода *Блонський*

Нова Рада. – 1918. – 7 берез.

№ 125

ЗАКОН ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У БАНКІВСЬКІЙ І ТОРГОВІЙ СФЕРІ

24 березня 1918.

Центральна рада ухвалила:

1. Всякого рода напис, вівіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися українською мовою, окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній часті всього напису, на чільнім місці.

2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів, виготовлених на території Республік, які мають етикетки, написи.

3. По всіх торговельно-промислових, банкових і т.п. закладах і конторах, які зобов'язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська.

4. Губерніальні, повітові і міські комісари, чи заміняючи їх установи та особи, мають видати обов'язкові, на підставі цього закону, постанови, даючи на виконання означеного **в 1** термін від 2 – 3 тижнів, на виконання означеного **в 2, 3** – до 3 місяців, і караючи ламання цих постанов в перший раз пенею в 1 тис. руб., а при неоплатності – арештом до 2 місяців, в 2-му разі – пенею 3 тис. руб. з заміною при неоплатності арештом до 3 місяців.

Нова Рада. – 1918. – 24 берез.

№ 161

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРЯДОВІ УНР ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ПАМ'ЯТНИКІВ ЧАСІВ САМОДЕРЖАВСТВА

25 квітня 1918 р.

Міністерство внутрішніх справ внесло на розгляд Ради народних міністрів доклад про ліквідацію пам'ятників самодержав'я.

Зміст докладу такий:

У Києві є кілька пам'ятників, котрі були збудовані російським урядом для того, щоб демонструвати владу й могутність російського уряду та політичне поневолення України і її залежність від Росії.

До таких пам'ятників у Києві належать: пам'ятник Миколаю I проти університету, Олександрові II на Царському плацу, Іскрі й Кочубею коло Микільських воріт та рештки пам'ятника Столипіну проти Думи. Крім того, на

пам'ятнику Б. Хмельницькому є такі тенденційні написи: «Волим под царя восточного, православного» і «Богдану Хмельницькому – единая, неделимая Россия», а на багатьох інших пам'ятниках є російські двоголові орли.

З уваги на те, що сказано далі в докладі, що ці пам'ятники тенденційно-цареславні, пригадують поневолення і ображають національне почуття української людності, міністр внутрішніх справ визнає потрібним запропонувати Раді народних міністрів:

Пам'ятники Олександрю II, Іскрі та Кочубею і рештки пам'ятника Столипину ліквідувати зовсім, пам'ятник Миколаю I перенести у двір університету, написи на пам'ятнику Хмельницькому замінити іншими, а двоголавих орлів, які не становлять собою складової органічної частини орнаменту, поздймати. Металеві матеріали цих пам'ятників мають піти на гармати та на гроші, герби ж будуть передані до музею.

Для керування цією справою Міністерство пропонує заснувати комісію з представників Міністерства внутрішніх справ, істориків, архітекторів і представників мистецтва.

Ця комісія має переглянути усі пам'ятники не тільки Києва, але й усієї України.

На організацію цих робіт і взагалі на видатки по удержанню цієї комісії Міністерство прохає авансу в 75 тис. крб.

Нова Рада. – 1918. – 25 квіт.

РОЗДІЛ V

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЕЛЬ

До того як територія України перетворилася у поле битв під час другої світової війни, вона залишалася об'єктом широкої дипломатичної та політичної гри. Взагалі українське питання здавалося надто складним, оскільки воно одночасно стосувалося багатьох держав, бо українська етнічна територія була розділена між різними державами: Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Кожна з цих держав представляла дійсність на свою користь, заперечуючи існування українського питання.

Особливої уваги українському питанню приділяв і новий політичний, фашистський за характером, режим, що встановився у Німеччині. Про виняткове значення України в здійсненні політики світового панування Гітлер висловлювався неодноразово. «Все, що я роблю, – заявляв він перед початком другої світової війни, – спрямовано проти Росії. Мені потрібна Україна».

Дуже важливим для студентів є розуміння того, що для гітлерівців ніколи не існувало ідеї вільної України. На погляд нацистських провідників, Німеччина повинна була володіти Україною, щоб забезпечити населення великого рейху продовольством на 1000 років, мати життєвий простір та ін.

Той факт, що Україна була вже заселена, не турбував німецьке керівництво, бо слов'яни та євреї (як представники нижчих рас) і так були засуджені до знищення .

Напад 1 вересня 1939 р. фашистської Німеччини на Польщу і пов'язаний з ним початок другої світової війни докорінно змінив політичні відносини в Європі. В контексті цієї політики, що проводилася Сталіним – Гітлером, створено були умови для об'єднання народу західної України зі своїми східними братами. Вступ Червоної Армії на західно-українські землі 17 вересня 1939 р. був наслідком таємної угоди між двома тоталітарними режимами про сфери інтересів, тобто про територіальний поділ східної Європи. Угоду було оформлено секретним протоколом, що передбачав розмежування між СРСР та Німеччиною в разі війни по лінії річок Нарви, Вісли, Сану, тобто по території Польщі, розрізаючи Варшаву. З погляду міжнародного права, ці і наступні (новий секретний протокол при укладанні радянсько-німецького договору про дружбу і кордон 28 вересня 1939 р.) дії були грубим порушенням існуючих норм і стали додатковим аргументом для німецького рейху в необхідності продовження власної експансіоністської політики, водночас засвідчивши фактичну співучасть СРСР у розв'язанні другої світової війни.

Слід визнати, що процес возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській державі носив закономірний історичний характер і являв собою рух широких народних мас цього регіону за національне і соціальне визволення. Студент може легко в цьому переконатися, розглянувши положення західноукраїнських земель в 30-х роках, навівши факти політичної, економічної боротьби в умовах існування буржуазної Польщі.

Не можна відкидати тієї важливої ролі, яку грала Організація Українських Націоналістів (ОУН), створена у 1929 р. за керівництвом Євгена Коновальця. В документах цієї організації знаходимо підтвердження головної мети – досягнення визволення українського народу. (На нашу думку, доцільним є заслуховування реферату на цю тему).

Дійсність свідчить, що на перших порах більшість населення західних областей України позитивно поставилася до економічних, соціальних, культурних ініціатив радянської влади. Важке життя у панській Польщі, що визнається і зарубіжною історіографією, багато в чому пояснювало позицію західних українців до нової влади, з якою вони пов'язували свої надії на визволення. Інша справа, що початок організації життя на радянський лад був доповнений жахливими репресіями, насильницьким «розкуркуленням», забороною демократичних організацій та ін. Модернізація регіону здійснювалася в умовах сталінізму, а це означало поширення на Західну Україну тоталітарної системи. З осені 1939 по осінь 1940 р. в Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства, близько 10% населення (навіть у тюрмах «визволеної Галичини» було закатовано 50 тис. політв'язнів). Всього вислано, за неповними даними, 1 млн. 173170 осіб. Преса, приватні школи, комерційні установи були ліквідовані. Освіта, що була українською на початку радянської окупації, скоро стала інструментом радянської та русифікації. Релігійне життя зіткнулося з безпрецедентними труднощами.

Отож, з приходом радянських військ в західноукраїнських землях виникла важка й задушлива атмосфера чужоземної окупації. Ця ситуація не змінилася аж до початку нападу Німеччини на СРСР.

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ. РУХ ОПОРУ

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. За кілька годин до вторгнення Гітлер попередив свого союзника Муссоліні про неминучість нападу і додав: «Що стосується війни на Сході, дуче, то звичайно, вона буде сувора. Але не на мить я не сумніваюся в успіху.

Передовсім я сподіваюсь, що ми зможемо надовго забезпечити собі спільну базу продовольства на Україні. Вона поставлятиме ресурси, які нам будуть потрібні».

Отже, було підтверджено справжні наміри німецького імперіалізму щодо України.

Аналізуючи передумови нападу фашистської Німеччини на СРСР, не можна не зауважити на прорахунки та злочинну політику радянського керівництва, яке мало власні цілі встановлення гегемонії у Європі. Цікавим в цьому плані є дослідження І. Буніча «Операція Гроза», в якій автор обґрунтовано, науково зважено, на наш погляд, проводить думку про залежність тих або інших результатів від внутрішнього змісту і характеру влади. Він робить висновок, на який може наважитись далеко не кожен професійний дослідник сьогодні: «Оба режима (сталінський і гітлерівський) были тупиковыми ответвлениями поступательного движения вперед человеческой цивилизации... и есть какой-то высший мистический смысл в том, по именно они приложили столько сил, чтобы уничтожить друг друга».

Саме так: відповідальність за розв'язання і події другої світової війни мають нести ті політичні режими, які були створені за тих часів у СРСР і Німеччині. Все інше-хто більш відповідальний, хто мав більшу армію, чия поведінка була менш жорстокою й т. п. є лише проявом справжньої ваги загальних країн та їх лідерів.

Хоча й тут, і на це слід звернути увагу студентів, ми в новітніх виданнях в тому або іншому вигляді зустрічаємо міфи про «переважаючі сили агресора», несподіваний напад та ін. З іншого боку, навряд чи слід абсолютизувати полярну точку зору, суть якої в тому, що радянська армія була деморалізованою, її воїни не бажали захищати режим Сталіна, сподівалися на національне визволення, пов'язуючи його з німецько-фашистськими військами і т. ін. Доречно зауважити, що, розкриваючи причини невдач радянських військ на початковому етапі війни, треба зазначити, що вони апріорі були запрограмовані самою тактикою і стратегією діяльності тодішнього керівництва СРСР. І масові репресії в армії, і низька боєздатність і прорахунки й помилки лише підкреслювали оту саму запрограмованість.

Окремо слід розглядати події 30 червня 1941 року, коли з ініціативи ОУН було проголошено у Львові Українське Державне правління. У радянській історіографії Акт проголошення української державності однозначно висвітлювався як антинародний і колаборантський. На національних зборах у складі близько 100 представників українського громадянства було зачитано документ, де констатувалося, що «на західних землях України твориться українська Влада, яка підпорядкується українському національному урядові,

що створиться у столиці України – Києві». Таким чином, створене Українське державне правління на чолі з Я. Стецьком розглядалося як орган тимчасовий, перехідний. Плюралізм влади забезпечувався тим, що з 26 міністерських портфелів 11 отримали безпартійні, ще 11 – члени ОУН(Б), і решту – представники партії соціалістів-радикалів. Німецьке керівництво негайно відреагувало на це репресіями.

Керівники ОУН – Степан Бандера, Ярослав Стецько, та інші – були заарештовані, Галичнну адміністративно долучили до складу Польського генерал-губернаторства, що викликало велике невдоволення галицьких українців, які воліли бути разом з рештою України. У цей період члени ОУН змушені були піти в підпілля, де створили нелегальні національно-державні структури на місцевому рівні.

На наш погляд, розглянута подія в історії українського народу була скоріше намаганням видати бажане за дійсне, а не реальністю, проте спроба мати самостійну державу набула високого морального піднесення серед українського народу, стала відтворенням його думок і сподівань.

З часу нападу і до кінця 1944 р. практично вся Україна опинилася під німецькою окупацією. Було встановлено реакційний, антилюдський режим, який мав за мету масове винищення місцевого населення, використання природних та людських ресурсів на користь нацистського рейху та ін. Гітлер наполягав на тому, щоб не проводити «колеблющейся» політики, довести відсоток народжуваного населення до розмірів, які є меншими в порівнянні з німцями, подолати біологічні фактори та ін. Завданням нацистського режиму, за словами рейхскомісара України Еріха Коха, було вичерпати з нашої країни всі багатства, «не звертаючи уваги на почуття чи власність українців», а останні мусять, працювати, працювати і ще раз працювати».

На території України було знищено близько 3 млн. мирних жителів. Тут виявлено майже 300 місць масових страт населення, 180 концтаборів смерті, 50 гетто. До Німеччини вивезено близько 2 млн. 250 тис. чол. В Україні готувався життєвий простір для 25 млн. німецьких колоністів. (Про життя в м. Харкові під час окупації студент може дізнатися також в автобіографічній праці Людмили Гурченко «Аплодисменти»).

Для управління територією України фашисти створили величезний адміністративний апарат. Рейхскомісарові підпорядковувалися генеральні комісаріати. Всього на території рейхскомісаріату «Україна» було створено 6 генеральних округів – «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ».

Але ні терор, ні величезний адміністративно-каральний апарат управління не могли залякати і стримати боротьбу з ворогом.

Серед питань, пов'язаних з антифашистською боротьбою, яка охопила практично всю окуповану територію України, значне місце займає діяльність ОУН-УПА. Не відкидаючи тієї важливої ролі, яку зіграв в боротьбі проти фашизму партизанський рух, керований С. А. Ковпаком, С. В. Рудневим, О. Н. Сабуровим та ін., пам'ятаючи про те, що він достатньо висвітлений в історичній літературі, головну увагу слід приділити питанням боротьби ОУН-УПА – єдиної політичної і військової сили, яка в ті часи продовжувала боротися за незалежність України. Останнім часом вийшла низка праць, які акцентують увагу на справжній ролі організації у відносинах як з радянською, так і німецькою владами, серед яких слід відзначити праці відомого українського історика В. Сергійчука: «ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали», «Наша кров – на свої землі» та ін.

Цікавий матеріал студент знайде також в таких працях: Секретні документи рейху про діяльність ОУН – УПА 1941 – 1944 рр. Тернопіль, 1992; Мірчук П. Українська повстанська Армія, 1942 - 1952;. Документи і матеріали. Львів, 1991 та ін.

У оцінках ОУН-УПА велике значення має той факт, що трактування ворогів і союзників у війні цими формуваннями залежало від того, «як вони будуть трактувати і шанувати права та життєві вимоги України» (з політичних вказівок ОУН, травень 1941 р.).

На користь справжніх намірів ОУН - УПА у другій світовій війні говорить та репресійна політика фашистської каральної системи, що її було завдано одразу після подій 30 червня 1941р. Це ж підтверджується і радянськими документами. Ведення війни водночас і проти більшовиків, і проти фашистів, на наш погляд, позбавляло оунівців реальної перспективи здобуття перемоги через нерівність сил, коштів та ін. Героїзм мужність, нехтування власним життям в ім'я інтересів своєї Батьківщини не в змозі були зупинити цього процесу, що мав характер справжньої трагедії. Трагедія, яка поширилася й на 50-ті роки вже в умовах післявоєнного часу та принесла чимало нових людських жертв.

За архівними даними, загинуло понад 150 тис. учасників ОУН, 103,8 тис. заарештовано, 65 тис. сімей виселено на спец. поселення.

Наведений вище матеріал свідчить про те, що це дійсно був народний рух, головною метою якого було знищення національного поневолення та духовної експлуатації. Саме тому ми маємо розглядати це питання у світлі проблем національно-визвольної боротьби і надати йому відповідні пріоритети.

Військові події Другої світової війни забрали мільйони людських життів, були знищені цінні пам'ятки культури, розграбовані музейні та приватні

колекції. Тисячі музейних експонатів були вивезені за кордон і не повернуті після закінчення війни.

У сфері народної освіти окупанти чинили справжній вандалізм: школи перетворювалися на конюшні, а вчителі працювали прибиральниками, вантажниками, на різних підсобних роботах. Освітня політика фашистів в Україні була спрямована на онімечення українського населення. «Новий порядок» гітлерівців передбачав навчання місцевого населення лише елементарній лічбі і запровадження загальної грамоти в обсязі 4-класної школи. Було введено в обов'язковому порядку вивчення німецької мови.

Нацистський кривавий терор охопив і вузівську наукову інтелігенцію. Тільки у Харкові жертвами гітлерівського геноциду стали 7 тис. представників інтелігенції.

Наукові установи працювали на оборонну програму, допомагаючи Збройним Силам: розроблялись військові прилади для авіації, радіолокації та пеленгування, випробовувались бойові якості артилерійських систем, поліпшувались якість та міцність бойових машин. Війна стала суворим випробуванням для медичної та біологічної наук: була винайдена сироватка для лікування ран, створений препарат для згортання крові і т.д.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства і літературознавства були об'єднані в Інститут суспільних наук. Історики видали працю «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників» та серію брошур про народних героїв України. Ці видання мали важливе значення в ідеологічній боротьбі з ворогом.

Культурно-освітні установи республіки з початком війни тимчасово припинили свою діяльність. З України було евакуйовано понад 50 театрів. Але їх діяльність продовжувалася в евакуації: ставили героїко-патріотичні п'єси О. Корнійчука, І. Кочерги, Л. Леонова, К. Симонова. Актори виступали з концертами і виставами перед бійцями військових частин на фронті і в тилу.

Українські кінематографісти під час війни працювали над створенням хронікально-документальних та художніх фільмів ("Битва за нашу Радянську Україну", реж. О. Довженко; "Як гартувалася сталь", "Райдуга", реж. М. Донської).

Патріотична тематика переважала і у творчості письменників ("Слово про рідну матір" М. Рильського, "Клятва" М. Бажана, "Любіть Україну" В. Сосюри, "Весна", "Голос матері" П. Тичини, "Україна в огні", "Ніч перед боєм" О. Довженка, "Ярослав Мудрий" І. Кочерги, "Зенітка" Остапа Вишні).

Особливої ваги набувала кінодокументалістика. У вересні 1941 р. Українська студія хронікального фільму випустила перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». Спеціальні групи кінооператорів готували

кінозбірники про бойові події. Фронтові кінооператори зафіксували на плівці всі великі бойові операції. Велике значення мали документальні фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.). У 1943 р. режисер М. Донський за постановку фільму «Райдуга» отримав кінопремію «Оскар».

Війна не припинила розвиток образотворчого мистецтва. Захист Вітчизни став головною темою праць українських художників, які плідно працювали в евакуації. Так, відомий живописець О. О. Шовкуненко створив цикл портретів знатних людей країни – воїнів, колгоспників, робітників, письменників, учених. Суворе життя країни в напружені воєнні роки відображають твори К. Д. Трохименка, М. Г. Дерегуса, М. П. Глуценка, Т. Яблонської та ін.

Інтенсивна робота продовжувалась і в галузі графіки. На теми Великої Вітчизняної війни кілька серій малюнків та акварелей виконав В. І. Касіян («У фашистській неволі», «Україна бореться», «Відомсти!»). Плідно працювали художники О. С. Пашенко, С. Ф. Бесєдін, Ю. В. Балановський та ін. Ряд значних творів створили у цей час скульптори.

У роки Великої Вітчизняної провідне місце посів патріотичний плакат. Успішно працювали в цьому жанрі образотворчого мистецтва І. М. Кружков, В. Г. Литвиненко, І. М. Літинський, Р. Ф. Мельничук, С. А. Уманський та ін. Створені ними плакати, листівки розповсюджувалися з перших днів війни, закликаючи до боротьби із загарбниками.

Вагомий внесок у боротьбу проти німецько-фашистських окупантів зробили українські вчені, науковці, діячі культури. Їхні винаходи, наукові дослідження, патріотичні твори стали складовою отриманої перемоги у Другій світовій війні.

На завершення розгляду теми слід відзначити, що будь-яка війна завжди стає випробуванням для народу. Особливою мірою це стосується долі українців в часи Другої світової війни. Драматизм протистояння в ній, як і в часи першої світової війни, представників одного народу має бути попереджувальним фактором для майбутніх поколінь, слугувати процесові примирення і злагоди в суспільстві, подальшому розвитку держави та нації.

Документальним підтвердженням розглянутих питань слугує підбірка матеріалів, пов'язаних з намаганнями поневолити Україну та її народ [58]. Викликають інтерес чисельні довідки, накази, розпорядження німецької військової влади, що спрямовані на окупацію українських земель [39].

Важливе значення мають документи, які свідчать про справжні наміри фашистських загарбників щодо культурного розвитку українського народу [56].

ДОКУМЕНТИ І ДЖЕРЕЛА

СЕКРЕТНИЙ ДОДАКОВИЙ ПРОТОКОЛ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОГО ПАКТУ ПРО НЕНАПАД ВІД 23 СЕРПНЯ 1939 РОКУ

Москва, 23 серпня 1939 р.

З приводу підписання пакту про ненапад між Німецьким рейхом й Союзом Радянських Соціалістичних Республік повноважні представники обох сторін обговорили в ході суворо конфіденціальної розмови питання взаємного розмежування зон впливу у Східній Європі. Ця розмова завершилася такими результатами:

- 1) У разі територіально-політичних змін на територіях, що належать до балтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви буде одночасно кордоном сфер інтересів Німеччини й СРСР.
- 2) У разі територіально-політичних змін на територіях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини й СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарви, Вісли й Сяну.

За уряд німецького рейху: **фон Ріббентроп**

За дорученням уряду СРСР: **В. Молотов**

ТЕКСТ РОЗМОВИ МІЖ РІББЕНТОРОПОМ З ОДГОГО БОКУ Й СТАЛІНИМ З ДРУГОГО БОКУ

Москва, 24 серпня 1939 р.

У ніч із 23 на 24 серпня 1939 р. в ході розмови пан Сталін спонтанно виголосив тост за фюрера такими словами: «Я знаю до якої міри німецький народ любить свого фюрера, тому я хотів би випити за його здоров'я».

Пан Молотов підняв потім свою чарку за пана Сталіна, зауваживши при тому, що це саме Сталін своєю промовою у березні ц. р., яку добре зрозуміли в Німеччині, започаткував поворот у політичних відносинах.

Пан Молотов і пан Сталін кілька разів піднімали свої чарки за пакт про ненапад, за нову еру в німецько-радянських стосунках, за німецький народ.

Пан Сталін заявив міністру закордонних справ Райху буквально так: «Радянський уряд сприймає новий пакт дуже серйозно, можна дати слово честі, що Радянський Союз ніколи не обмане свого партнера» .

Генке

ПОЛІТИЧНІ ВКАЗІВКИ ОУН БАНДЕРИ

травень, 1941 р.

I. Вступ

ОУН використає війну з ССРСР для розгорнення боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, для прискорення її здобуття.

II. Збройний зрив

Засяг революції: підняти маси до боротьби з Москвою, до боротьби на всіх ділянках життя, а передусім збройної.

Водночас наша пропаганда наставлена на здемобілізування військових ворожих частин і перетягнення їх у наші лави та творення спільно з ними української визвольної революційної армії, у склад якої беремо всіх українців та членів поневолених Москвою народів, проголошуючи велику мету нашої боротьби – Революцію на 1/6 земної кулі з ідеями: свободи народам, свободи людині й соціальної справедливості.

III. Марш чужих військ на Україну й Українська державність

1. Якщо фронт боротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація України подібними чужими військами неминуха.

2. Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоб Україна була тільки тереном розгри чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будівництвом власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі роль партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах Московської імперії. Відкидаємо: роль обсерватора та пасивно-відчуваючою постаттю супроти подій, що йдуть на українській землі, а зокрема супроти війни інших держав проти Москви і їхнього порядкування.

3. Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставились вороже до України, трактуємо їх, як природних союзників.

4. Основною передумовою того є визнання і пошанування з боку тих держав суверенності і соборності України та дійсно позитивне ставлення до української державності.

5. Дальше відношення України до тих держав залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права та життєві вимоги України.

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Львів, 30 червня 1941 р.

1. Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера! Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в.р. Голова Національних Зборів

УРИВОК З ДОНЕСЕННЯ ПРО ПОДІЇ В СРСР № 11

Берлін, 3 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД

Секретна справа Райху

1. Політичний огляд

б) У Генеральному губернаторстві

Айнзацгрупа Б доповіла 2 і 3 липня про спроби національних українців, які стоять під проводом Бандери, проголошенням Української Республіки (і) створенням міліції поставити німецькі чинники перед доконаним фактом.

Та, зрештою, група Бандери розгорнула останнім часом широку активність, особливо в поширенні листівок і т. ін.

В одній з цих листівок говориться між іншим, що український визвольний рух, колись придушений польською поліцією, тепер зазнав цього від німецької поліції.

Тому, що зовсім зрозуміло окремі українські політичні групи на еміграції прагнуть перевершити одна одну в їхній активності, 2 липня 1941 року були прийняті такі заходи:

1). Різних політичних керівників української еміграції, зокрема в Генеральному Губернаторстві, було посаджено під домашній арешт, між ними і Степана Бандеру.

2). Керівникам українських емігрантських організацій, які живуть у Райху, ще раз ставиться вимогу під загрозою більш суворих поліцейських заходів постаратися будь-яким способом, щоб їхні члени дотримувалися переданих розпоряджень.

3). Всіх українців, що перебувають у Генеральному Губернаторстві, але там не мають постійного місця проживання, повідомлено, щоб вони негайно покинули Генеральне Губернаторство і відбули туди, де живуть, бо інакше будуть арештовані.

УРИВОК З ДОНЕСЕННЯ ПРО ПОДІЇ В СРСР № 25

Берлін, 17 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД

Секретна справа Райху

II. Рапорти айнзацгруп та айнзацкоманд.

г) Пропаганда ОУН Бандери.

Вся пропогандивна діяльність групи Бандери здійснюється згідно з добре визначеним і продуманим планом. Після проголошення «українського національного уряду» у Львові, у інших містах в минулому польських воєводств Львова, Тернополя і Луцька, були організовані демонстрації за незалежність. Група Бандери організувала так звані пропогандистські групи, і, як тільки важлива місцевість займається німецькими військами, вони негайно влаштовують демонстрації за незалежність й створюють на місцях автономні

адміністративні органи. Крім того, вони поширюють оголошення, листівки, так само і нелегальні газети, в яких публікують заклики, виголошені по львівському радіо (проголошення народного українського уряду) й проводять пропаганду винятково на користь Організації Українських Націоналістів (ОУН), а точніше, групи Бандери. Ми наклали арешт на випуск різних газет ОУН, які видавалися без дозволу. Двадцять друкарень, реквізованих групою Бандери у перші дні входу в місто Львів, у них відібрано.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО БЮРО ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЩОДО ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Берлін, 21 липня 1941 р.

Про ситуацію у Львові

I. Факти й причини.

1. Проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р у Львові вже історичний факт, що займе місце серед найбільш славетних подій українського народу Так само, як державні акти 22 січня 1918 р. в Києві і 1 листопада 1918 р у Львові стали символами визвольної війни за незалежність 1917 – 1921 рр., так і акт від 30 червня 1941 р також стане символом сучасної боротьби за визволення українська нації.

2. Українська держава була проголошена не тільки у Львові. Державна влада була встановлена скрізь у країні, де вже не було російської влади і також у деяких місцях до проголошення у Львові. Це доказує стихійне прагнення українського народу до державного суверенітету.

Після встановлення державної влади все управління у селах, містах, районах і областях перейшло в руки українців.

Те ж саме сталось і у Львові.

4. (Український) уряд узявся за організацію управління, економіки, міліції, охорони здоров'я і т. ін., тобто всього, що було негайно необхідно українському народові, як також і німецькій окупаційній армії.

5. Хоча уряд був сформований ОУН, тільки декілька урядових постів було довірено членам ОУН, більшість портфелів належали людям, які, не будучи членами ОУН, були спеціалістами чи відомими українськими діячами.

Удар проти українського уряду ризикує бути довершений українським народом як ворожий акт Німецького райху щодо самої ідеї української державності. Якщо Німеччина потребує щирих і вірних союзників, Україна могла би бути одним з них, але в якості незалежної держави.

II. Практичні висновки.

1. Проголошення Української держави у Львові довершений факт. Починаючи з цієї дати, усі акти здійснюються від імені Української держави. Це відноситься до всієї вже звільненої етнічної української території.

2. Для українського народу український уряд, створений у Львові під керівництвом Ярослава Стецька, заступника голови ОУН, продовжує мати чинність.

Політичне бюро Організації Українських Націоналістів
Департамент зовнішньої політики і пропаганди

ДУМКИ ГІТЛЕРА З ПРИВОДУ УКРАЇНИ

(17 вересня 1941р.)

Німецький селянин рухається завдяки його нахилі до прогресу. Він думає про своїх дітей. Український селянин не знає поняття обов'язку.

Російський простір – це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей. Було б помилкою дати освіту місцевим людям. І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати.

Ми поставлятимемо зерно скрізь у Європу, де в ньому є потреба. Крим дасть нам лимони, бавовну, каучук (100 тисяч акрів плантацій буде достатньо, щоб гарантувати нашу незалежність).

Ми притягнемо на Україну датчан, голландців, норвежців, шведів.

ДУМКИ ГІТЛЕРА З ПРИВОДУ УКРАЇНИ

(22 вересня 1941р.)

Ми з трудом вириваємо в моря кілька метрів землі, ми мучимося, освоюючи болота, тоді як на Україні безмежно родюча земля, гумус якої місцями має товщину десяти метрів, і ця земля чекає на нас.

Ми повинні створити для нашого народу умови, які сприяли би збільшенню його чисельності і водночас збудували би дамбу проти російських припливів і відпливів.

ДУМКИ ГІТЛЕРА З ПРИВОДУ УКРАЇНИ

(13 жовтня 1941 р.)

У Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною. Де ще існує регіон, в якому виплавляли б залізо, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, окрім того, ще стільки можливостей!

Олія, створення плантацій...

ПОПЕРЕДЖЕННЯ КОМЕНДАНТА МІСТА ХАРКОВА

Харків, 14 листопада 1941 р.

До населення Харкова!

Внаслідок вибуху російських мін у Харкові сьогодні загинули німецькі солдати. Це свідчить про те, що населення не відгукнулося на численні заклики і накази німецьких збройних сил брати активну участь у розмінуванні. Віднині німецькі збройні сили діятимуть безпощадно. Так сьогодні було страчено 50 осіб членів компартій. Крім того, 1000 осіб було арештовано як заложників. Якщо проти німецьких збройних сил чинитимуться нові акції, 200 з них заложників будуть розстріляні.

Для мешканців Харкова встановлюється комендантська година з 16 години до 6 години.

Ті, хто перебуватиме на вулиці чи на площі після цього часу і без спеціальної перепустки, будуть розстріляні. Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил. Той, хто віднині не повідомлятиме про акції, спрямовані проти німецьких збройних сил, ставить під загрозу не лише власне життя, а й також життя усіх мешканців Харкова.

Комендант міста

НАКАЗ СД ПРО СТРАТУ ЧЛЕНІВ ОУН

Місце постою, 25 листопада 1941 р.

Айнзацкоманда Ц/5 Поліції Безпеки і СД

П. н. в щоденнику Команди: 12432/41

До Зовнішніх постів:

Київ
Дніпропетровськ
Миколаїв
Рівне
Житомир
Вінниця

Справа: ОУН (Рух Бандери).

Незаперечне встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений кюмандофюрером негайно після прочитання.

підпис (нечіткий)
СС-оберштурмбанфюрер

ЗАЯВА ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА ФРАНКА СТОСОВНО УКРАЇНЦІВ

16 грудня 1941 р.

Генерал-губернатор заклав засідання уряду, виголосивши таку промову: «Українці, як і раніше, становлять проблем. Передусім не треба, щоб в українців нашого дистрикту Галичина склалося враження, що ми можемо визнати в межах Великого Німецького Райху свого роду українську державність. Зрештою, я бачу розв'язку українського питання, так само як і польського, переважно в тому, що вони будуть у розпорядженні як робоча сила... Однак стосовно дистрикту Галичини треба зазначити, що тут йдеться про складову частину Великого Німецького Райху, а не якоїсь Великої України навіть суто в духовному сенсі...».

Повинна передусім панувати така думка: ця територія Генерального Губернаторства безпосередньо після процесу регерманізації східних територій Райху буде найближчою до Європи частиною і зазнає повного онімечення...

...Трохи далі на Схід колись буде створено Готенлянд і Генеральне Губернаторство може перетворитись на Вандаленгау.

СЕКРЕТНА НІМЕЦЬКА ІНСТРУКЦІЯ СТОСОВНО УКРАЇНИ

Листопад 1942 р.

1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За всяку ціну знищити.
2. Школи тільки 4-класові. На другий рік (1943) закрити.
3. «Просвіти» обсервувати. Там діють Б (бандерівці).
4. Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіна.
5. Якнайменше наукових інституцій типу лабораторій і т. ін. Тільки такі, що необхідні для війська.
6. Церкви не допустити до згоди.
7. Не поборювати сухот, тифу. Закрити лікарні для населення. Здержати продукцію дальших місцевих лікарів.
8. Суди лише німецькі. Кожний німець – суддя. Для населення суди передбачені на 10 літ.
9. Хуліганство каральне тільки тоді, коли шкодить німцям.
10. Ширити аморальність – не карати за аборти.
11. Все, що має хребет, зламати...
12. Партизанів і націоналістів не допускати до згоди.
13. Контроль поїздів.
14. Сексоти в заводах, цехах, церквах, підприємствах, установах і т. ін. Слідкувати за ворогами Німеччини. Попи на послуги.
15. Не говорити німцям із населенням.
16. Не говорити про непорозуміння у партії.

УРИВОК ІЗ ЛИСТІВКИ ОУН БАНДЕРИ

(Березень 1943 р.)

Українці!

Увесь світ у вогні нової загарбницької війни. Імперіалістичні держави ступили в безпощадну війну... їхня мета – всесвітнє панування, і вони йдуть морем крові безвинних народів. Нові окупанти України, німецькі імперіалісти, продовжують більшовицькі методи знищення. Нищівна колоніальна експлуатація населення України, грабежі, шибениці, арешти, страти, приниження людської гідності, моральний розклад, вивіз людей у Німеччину на певну смерть і останньо використання більшовицьких методів знищення за допомогою голоду – ось такі благодіяння принесли німці поневоленому народу.

...Українці, що працюють у колгоспах, отримують від німців за їхню тяжку працю замість хліба кілька копійок, на які нічого не можна купити. Українські робітники Донбасу та інших промислових центрів змушені тяжко працювати по 12 годин щодня, а отримують вони тільки голодний пайок. Примара нового голоду насувається на всю Україну...

В ім'я національної солідарності приєднуйтеся до боротьби проти цієї загрози! Українське село повинно допомогти населенню українських міст! Українське місто повинно допомогти українському селу захищати свої інтереси!

Ми хочемо боротися за такий порядок, при якому ніколи більше не було б голоду. Ми боротимемось за незалежну Українську державу, яка захистить населення від знищення. Ми боротимемось за Українську державу, в якій український народ буде господарем своєї прадідівської землі. Будемо боротися за Українську державу, яка вможливить усім чесно проживаючим і працюючим в Україні національностям гідне життя!

Вступайте до бойових груп Організації Українських Націоналістів (ОУН)! Організуйтеся! Об'єднуйтеся! Створюйте загальний фронт української національної революції проти імперіалістів!

Вперед! До перемоги!

Слава Україні! Героям слава!

Організація Українських Націоналістів

УРИВОК ІЗ ВИСТУПУ РАЙХКОМІСАРА Е. КОХА ПРО ПОВОДЖЕННЯ З НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ

Головний штаб, 1 квітня 1943 р.

Головнокомандування групи армій Б

Військовий радник д-р Клаассен, який брав участь у зборах НСДАП у Києві 5 березня 1943 р., передав зміст виступу райхкомісара Коха... У ході свого виступу райхкомісар висловлювався щодо поведінки з населенням ось таким чином:

1. Ми панівний народ (Herrenvolk) і повинні керувати суворо, але справедливо... Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати... Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, не отримує достатньої їжі.

Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мушили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги.

2. Ми – панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням...

НІМЕЦЬКА ЛИСТІВКА ПРОТИ ОУН І ПАРТИЗАНІВ- НАЦІОНАЛІСТІВ

(Червень 1943 р.)

Слухай, український народі!

Москва дає накази ОУН!

З тайних наказів і вказівок, що попали нам в руки, видно, що кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти большевизму.

В проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна й його жидівських опричників. В їх тайних наказах, що скоро будуть опубліковані, ОУН означається як національне замаскована большевицька боєва частина. Вона має завдання підбурювати український народ проти німецького правління й творити хаос в запіллі.

ОУН є зряддям жидівського большевизму. Нам є відомі також сховища і централі тих ворохобних елементів ОУН. Ми знаємо провідників тих банд, вони на утриманні Москви.

Український народі! Чи хочеш, щоб тебе згубили ці большевики і національне замасковані заговорники? Чи хочеш ти бути гарматним м'ясом твого власного ворога? Чи ти хочеш бути заплечником? Чи хочеш, щоб твої жінки, діти, твоя молодь і старці стали жертвою озвірілих людей?

Згадай страждання і муки, які твій народ мусив терпіти понад 20 літ. Згадай помордованих батьків і синів! Пригадай мільйони громадян і громадянок, вивезених в сибірські степи! Згадай зганьблених і помордованих священників! Згадай знищені церковні маєтки і культурні цінності! Відречись від своїх ворогів! ОУН не може ніколи заступити національні інтереси українського народу. ОУН і большевизм – це одно, тому мусять вони бути знищені.

Німецьке управління

ЛИСТІВКА ГАЗЕТИ «РАДЯНСЬКА УКРАЇНА»

25 червня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

ДО ВСІХ НАЦІОНАЛІСТІВ...

Верховоди українських націоналістів, що проголосили свою боротьбу як боротьбу за «самостійну соборну Україну», баламутять народні маси в окупованих німецькими загарбниками районах України, закликають українців йти в їх розбійницькі загони. В своїй облудній агітації ці верховоди...- рубани, мельники, бульби – нацьковують українців проти Червоної Армії, базікаючи про те, що, мовляв, Червона Армія воює не стільки проти німців, скільки проти так званого «визвольного руху українського народу». Брехня!

Червона Армія – армія трудящих народів, вона бореться за свободу й незалежність волелюбних народів, за очищення нашої землі від фашистських загарбників, рабовласників, розбійників. Тим безглуздішим є наклеп націоналістів на Червону Армію і більшовиків, начебто Червона Армія і більшовики переслідують імперіалістичні цілі, тобто загарбання нових країн, земель, покорення народів.

...Бандера ж прибув на Україну на німецькій тачанці. Українці добре пам'ятають, як не так давно Бандера та його прихвосні влаштували були «урочисту поїздку» до німців у спеціальному поїзді.

25 років тісної дружби українського народу з народами Радянського Союзу довели всю користь цього об'єднання. Українець 25 років був справжнім хазяїном своєї землі, своїх підприємств, своїх надр, свого життя. Ніхто йому не нав'язував чужої волі, чужих інтересів. І жив вільно, добре, збагачувався достатками заможності. В цьому – у вільному, без пансько-куркульського ярма, без капіталіста, коли кожен вільний обрати собі шлях у житті, має право на працю, освіту, відпочинок – у цьому є основна суть і значення самостійності й незалежності українського і всякого народу.

НІМЕЦЬКА ЛИСТІВКА ПРОТИ БАНДЕРИ Й УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

(Червень 1943 р.)

УКРАЇНЦІ В ЛІСАХ!

Тут говорить Німецький Райх від імені Європи та її великої і старої культури!

Недавно серед ночі розкинули червоні волоцюги відозву шефа штабу совєтської армії маршала Василевського, де в імені масового вбивці з Вінниці і Катині, червоного товариша Сталіна, урочисто признано українського вожаку бандитів Бандеру старшим большевиком совєтської України, якщо він далі із своїми бандитами з лісів та багон боротиметься проти Європи.

Бажаємо Бандері та його компанії в лісах і багнах Волині тільки щастя! У відповідному часі він і його саботажники будуть в днях перемоги Європи покарані спільно з комуністичними бандитами.

Великий Німецький Райх і спільно з ним Європа, яка воює, така горда на свою прадавню культуру, не дозволять себе довший час непокоїти кільком негідникам.

Маршал червоних Василевський у своїй відозві висловився ясно й виразно, що має бути навіть для найдурніших із вас зрозуміло, що Азія виступила до бою, щоб знищити Європу. Це значить: степ, некультурність, варварство середньої Азії виступили до бою, щоб знищити квітучі сади, церкви, собори та тисячолітні пам'ятники старої культури Європи.

Величезна війна Великого Доброго і Святого проти варварства і чортівства большевизму та союзних із ним жидівських народів у цілому світі вимагає жертв. Ба, навіть дуже великих жертв!

...У добі, такій великій щодо завдань і жертв, політика Бандери і його компанії – це явне божевілля.

Тому вертайся з лісу і болота! Твої дотеперішні вчинки будуть тобі прощені, якщо ти з доданою нижче перепусткою і з твоєю зброєю зголосишся в німецькій поліційній установі.

Фон дем Бах
СС–Обергруппенфюрер і Генерал поліції

ІЗ ЗВЕРНЕННЯ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ

Київ, 12 січня 1944 р.

Дорогі товарищі робітники, селяни, інтелігенти! Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну, їх руки в крові наших дітей,

матерів, сестер. Українсько-німецькі націоналісти, зрадники народу і гітлерівські прихвосні допомагають німцям грабувати український народ. Ці запродавці прикидаються, начебто й вони борються проти німців. Вони знають, як люто й нещадно ненавидить наш народ німецьких гнобителів. Змовившись з Гітлером, вони підлабузнюються до народу, вдаючи, начебто й вони проти гітлерівців. Вони створюють лжепартизанські озброєні загони, заманюючи до них людей тим, що ці загони, мовляв, будуть боротися з німцями. Не вірте їм! Спитайте, що вони зробили для загальної справи визволення українського народу з-під гітлерівського ярма? Чи вбили вони хоч одного німця, чи пустили під укіс хоч один німецький ешелон? Не вірте їм! До своїх загонів вони втягнули людей, які чесно хотіли боротися з лютим ворогом народу – гітлеризмом. Таким чином українсько-німецькі націоналісти хотіли послабити наш народ у боротьбі, роз'єднати наші сили, нацькувати брата на брата. Не дайте їм обдурювати себе! Знищуйте цих шахраїв-агентів німецьких загарбників!

Українсько-німецькі націоналісти насправді є спільники Гітлера. Вони хочуть розірвати кровні братні зв'язки українського народу з російським, вирвати Радянську Україну з сім'ї радянських народів, вкинути Україну в пельку Гітлерові. І це вони називають створенням «самостійності» для України! Будучи агентами гітлеризму, українські націоналісти хочуть перетворити Україну на колонію німецького імперіалізму, а український народ на рабів німецьких баронів і поміщиків.

Голова Президії Верховної Ради УРСР

М. Гречуха

Голова Ради Народних Комісарів УРСР

Л. Корнієць

Секретар Центрального Комітет Комуністичної
партії (більшовиків) України

М. Хрущов

НІМЕЦЬКА ПАМ'ЯТКА ПРО РУХ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

(3-11-1944 р.)

Секретно!

Копія

ОУН-УПА. Суть і цілі УПА

УПА (Українська Повстанська Армія) – це військова організація у теперішній час найсильнішого українського політичного руху, що називається ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка хоче створити Українську незалежну державу, в боротьбі проти «окупантів» на українській національній території. Головним та історичним ворогом українського народу вважається Радянський Союз або Росія і Польща.

ОУН-УПА переконана в тому, що українське питання стало міжнародною політичною проблемою, яка може бути вирішена позитивно в ході сучасної Другої світової війни під час конфлікту з Радянським Союзом, розв'язаним хоча б під керівництвом Німеччини або західних держав.

Походження і розвиток УПА

УПА була створена в кінці 1942 р. на Волині після об'єднання різних військових груп, що були до цього незалежними. Вона на початку 1944 р. поширилася на територію Галичини у формі УНС (Українська Національна Самооборона) й отримала тоді теперішню структуру і політичну орієнтацію через приєднання до ОУН (Бандери), яка з авторитетом досягла визнання в українському політичному житті. Від неї (ОУН) УПА прийняла основний політичний напрямок дії, який полягав у тому, щоб: а) вести безкомпромісну боротьбу у військовому плані проти Радянського Союзу і Червоної армії; б) у політичному плані – зберегти національну субстанцію українського народу.

Ця пам'ятка складена, коли вся Україна вже була окупована радянськими військами.

Організація і чисельний склад УПА

Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 року, відповідає історичним відмінностям українських територій – Галичина, Волинь і Радянська Українська Україна (в кордонах 1939 р.), а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю.

Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

а) в 80-100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл);

б) цифри *можливої* загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Діяльність УПА

Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками, головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила в хід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії). (Див. карту поширення УПА в радянському тилу). Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики.

Додаток 2

ИЗ ПРОТОКОЛЬНОЙ ЗАПИСИ СОВЕЩАНИЯ ГИТЛЕРА С РУКОВОДИТЕЛЯМИ ФАШИСТСКОГО РЕЙХА О ЦЕЛЯХ ВОЙНЫ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

*Ставка верховного
главнокомандующего*

16 июля 1941 г.

Секретно

По распоряжению фюрера сегодня в 15 час. у него имело место совещание с рейхслейтером Розенбергом, рейхминистром Ламмерсом, фельдмаршалом Кейтелем, рейхсмаршалом и со мною.

Совещание началось в 15 час. и длилось приблизительно до 20 час. с перерывом для кофе.

Во вступительном слове фюрер подчеркнул, что он хочет установить несколько основных положений. В настоящее время необходим ряд мероприятий. Об этом свидетельствует высказывание одной бесстыдной газеты

из Виши о том, что война против СССР является войной Европы. Таким образом, война должна якобы вестись в интересах всей Европы. Этим высказыванием газета из Виши, очевидно, хочет добиться того, чтобы пользу из этой войны могли извлечь не только немцы, но и все европейские государства.

Теперь является важным, чтобы мы не раскрывали своих целеустремлений перед всем миром. Это к тому же вовсе не нужно. Главное, чтобы мы сами знали, чего мы хотим. Ни в коем случае не следует осложнять наш путь излишними заявлениями. Подобного рода заявления являются излишними, ибо мы можем все сделать, поскольку у нас хватит сил, а что лежит за пределами нашей силы, мы все равно сделать не можем.

Мотивировка перед миром наших действий должна, следовательно, исходить из тактических соображений. Мы должны поступать здесь точно таким же образом, как в случае с Норвегией, Данией, Голландией и Бельгией. И в этих случаях мы ведь ничего не говорили о своих намерениях, и мы впредь также будем умными и не будем этого делать.

Итак, мы снова будем подчеркивать, что мы были вынуждены занять район, навести в нем порядок и установить безопасность. Мы были вынуждены в интересах населения заботиться о спокойствии, пропитании, путях сообщения и т.д. Отсюда и происходит наше регулирование. Таким образом, не должно быть распознано, что дело касается окончательного регулирования. Все необходимые меры-расстрелы, выселения и т.п. мы, несмотря на это, осуществляем и можем осуществлять.

Мы, однако, отнюдь не желаем превращать преждевременно кого-либо в своих врагов. Поэтому мы пока будем действовать так, как если бы мы намеревались осуществлять мандат. Но нам самим при этом должно быть ясно, что мы из этих областей никогда уже не уйдем.

Исходя из этого, речь идет о следующем:

- Ничего не строить для окончательного урегулирования, но исподтишка подготовить все для этого.
- Мы подчеркиваем, что мы приносим свободу.

В частности:

Крым должен быть освобожден от всех чужаков и заселен немцами. Точно так же австрийская Галиция должна стать областью Германской империи.

В настоящее время наши взаимоотношения с Румынией хороши, но никто не знает, как эти отношения сложатся в будущем. С этим нам нужно считаться, и соответственно этому мы должны устроить свои границы. Не следует ставить

себя в зависимость от благожелательства третьих государств. Исходя из этого, мы должны строить наши отношения с Румынией.

В основном дело сводится к тому, чтобы освоить огромный пирог, с тем, чтобы мы, во-первых, овладели им, во-вторых, управляли и, в третьих, эксплуатировали.

Русские в настоящее время издали приказ о партизанской войне в нашем тылу. Эта партизанская война имеет и свои преимущества: она дает нам возможность истреблять все, что восстает против нас.

Самое основное:

Создание военной державы западнее Урала никогда не должно снова стать на повестку дня, хотя бы нам для этого пришлось воевать сто лет. Все последователи фюрера должны знать: империя лишь тогда будет в безопасности, если западнее Урала не будет существовать чужого войска. Защиту этого пространства от всяких возможных опасностей берет на себя Германия. Железным законом должно быть: «Никогда не должно быть позволено, чтобы оружие носил кто-либо иной, кроме немцев!».

Это особенно важно. Даже если в ближайшее время нам казалось бы, более легким привлечь какие-либо чужие, подчиненные народы к вооруженной помощи, это было бы неправильным. Это в один прекрасный день непременно и неизбежно обернулось бы против нас самих. Только немец вправе носить оружие, а не славянин, не чех, не казак и не украинец.

Ни в коем случае мы не должны проводить «колеблющейся» политики, как это было до 1918 г. в Эльзасе. Англичанин всегда отличается постоянным преследованием одной линии, одной цели. В этом отношении мы обязательно должны учиться у англичан; соответственно этому мы не вправе ставить наши отношения в зависимость от отдельных личностей. И тут примером должно служить поведение англичан в Индии по отношению к индийским князьям: солдат всегда должен охранять режим.

Новоприобретенные восточные районы мы должны превратить в райский сад. Они для нас жизненно важны. Колонии по сравнению с ними играют совершенно подчиненную роль.

Даже в тех случаях, когда мы отделяем некоторые районы, мы всегда обязаны выступать в роли защитников права и населения. Соответственно этому уже сейчас нужно избрать необходимые формулировки. Мы говорим не о новой области империи, а о необходимой задаче, выдвинутой войной.

В частности, в Прибалтике район до Двины по согласованию с фельдмаршалом Кейтелем уже сейчас должен быть взят под управление.

Рейхслейтер Розенберг подчеркивает, что, по его мнению, в каждой области (комиссариате) должно быть разное отношение к населению. На

Украине мы должны были бы выступить с обещаниями в области культуры, мы должны были бы пробудить историческое самосознание украинцев, должны были бы открыть университет в Киеве и т. п.

Рейхсмаршал возражает, указывая на то, что мы в первую очередь должны обеспечить себе пропитание, все остальное могло бы быть гораздо позже.

(Побочный вопрос: имеется ли вообще еще культурная прослойка на Украине или украинцы, принадлежащие к высшим классам, имеются лишь вне современной России в качестве эмигрантов?)

Розенберг продолжает: на Украине тоже следует развивать известные стремления к самостоятельности.

Рейхсмаршал просит фюрера сообщить, какие районы обещаны другим государствам.

Фюрер отвечает, что Антонеску хочет получить Бессарабию и Одессу с коридором, ведущим от Одессы на запад, северо-запад. На возражения Розенберга и рейхс-маршала фюрер указывает, что испрашиваемая Антонеску граница мало выходит за пределы старой румынской границы. Фюрер подчеркивает, что мадьярам, туркам и словакам не было дано никаких определенных обещаний.

Фюрер затем ставит на обсуждение вопрос, не следует ли немедленно передать губернаторству староавстрийскую часть Галиции. После обмена мнениями фюрер решает не передавать этой части губернаторству, а только подчинить ее по совместительству рейхсминистру Франку (резиденция во Львове).

Рейхсмаршал считает правильным присоединить к Восточной Пруссии различные части Прибалтики, например белостокские леса.

Фюрер подчеркивает, что вся Прибалтика должна стать областью империи.

Точно так же должен стать областью империи Крым с прилегающими районами (область севернее Крыма). Эти прилегающие районы должны быть как можно больше.

Розенберг высказывает свои сомнения в части проживающих там украинцев.

(Попутно: многократно замечалось, что Розенберг слишком много уделяет внимания украинцам. Он хочет также значительно увеличить старую Украину). Фюрер далее подчеркивает, что и волжские колонии должны стать областью империи, точно так же как Бакинская область. Она должна стать немецкой концессией (военной колонией).

Финны хотят получить Восточную Карелию. Однако ввиду большой добычи никеля Кольский полуостров должен отойти к Германии.

Со всей осторожностью должно быть подготовлено присоединение Финляндии в качестве союзного государства. На Ленинградскую область претендуют финны. Фюрер хочет сровнять Ленинград с землей с тем, чтобы затем отдать его финнам.

...Рейхслейтер Розенберг поставил вопрос об обеспечении управления.

Фюрер обращается к рейхсмаршалу и фельдмаршалу, говоря, что он всегда настаивал на том, чтобы полицейские полки получили танки. Для применения полиции в новых восточных областях это чрезвычайно нужно, так как, имея соответствующее количество танков, полиция могла бы многое сделать. Впрочем, подчеркивает фюрер, силы обеспечения безопасности, естественно, весьма малы. Однако рейхсмаршал переместит свои учебные аэродромы в новые области, и, если это будет нужно в случае восстания, даже Ю-52 смогут сбрасывать бомбы. Гигантское пространство, естественно, должно быть как можно скорее замирено. Лучше всего этого можно достигнуть путем расстрела каждого, кто бросит хотя бы косой взгляд. Фельдмаршал Кейтель подчеркивает, что надо сделать местное население ответственным за свои собственные дела, так как, естественно, невозможно ставить охрану для каждого сарая, для каждого вокзала. Местные жители должны знать, что будет расстрелян всякий, кто проявляет бездействие, и что они будут привлекаться к ответственности за всякий проступок.

На вопрос рейхслейтера Розенберга фюрер ответил, что нужно возродить газеты, например, и для Украины, чтобы получить возможность влиять на местное население...

Рейхслейтер Розенберг просит предоставить ему соответствующее служебное здание. Он просит передать ему здание советского торгпредства на Литценбургерштрассе.

ИЗ ПРИКАЗА КОМАНДУЮЩЕГО 6-Й АРМИЕЙ ГЕНЕРАЛ-ФЕЛЬДМАРШАЛА ФОН РЕЙХЕНАУ О ПОВЕДЕНИИ ВОЙСК НА ВОСТОКЕ

Штаб-квартира 6-й армии

10 октября 1941 г.

В вопросе поведения войск по отношению к большевистской системе имеются еще во многих случаях неясные представления.

Основной целью похода против еврейско-большевистской системы являются полный разгром государственной мощи и искоренение азиатского влияния на европейскую культуру.

В связи с этим перед войсками возникают задачи, выходящие за рамки обычных обязанностей воина...

...К борьбе с врагом за линией фронта еще недостаточно серьезно относятся. Все еще продолжают брать в плен коварных, жестоких партизан и выродков-женщин; к одетым в полувоенную или гражданскую форму отдельным стрелкам из засад и бродягам относятся все еще как к настоящим солдатам и направляют их в лагеря для военнопленных. Пленные русские офицеры рассказывают с язвительной усмешкой, что агенты Советов свободно ходят по улицам и зачастую питаются из походных немецких кухонь. Подобное поведение войск объясняется только полным легкомыслием. Пора начальствующему составу пробудить в себе понимание борьбы, которая ведется в настоящее время.

Снабжение питанием из полевых кухонь местных жителей и военнопленных, которые не работают на вермахт, является такой же неправильно понятой гуманностью, как и раздача сигарет и хлеба.

Все, в чем тыл отказывает себе, терпя большие лишения, руководство с большими трудностями посылает на фронт, солдат не должен раздавать врагу, даже в том случае, если это является трофеями. Они являются необходимой частью нашего снабжения. Отступая, Советы часто поджигали здания. Войска заинтересованы в ликвидации пожаров только тех зданий, которые должны быть использованы для расположения воинских частей. В остальном исчезновение символов бывшего некогда господства большевиков, в том числе и зданий, соответствует задачам войны на уничтожение. Никакие исторические или художественные ценности на Востоке не имеют значения.

Для сохранения важного в военно-хозяйственном отношении сырья и промышленных объектов руководство дает специальные указания.

Необходимо полное разоружение населения в тылу сражающихся войск, принимая во внимание протяженность и уязвимость путей подвоза. Насколько это возможно, следует прятать и охранять трофейное оружие и боеприпасы. Если же боевая обстановка не позволяет этого, то оружие и боеприпасы выводить из строя. В случае применения оружия в тылу армии со стороны отдельных партизан, применять в отношении их решительные и жестокие меры. Эти мероприятия распространяются также и на мужское население с целью предотвращения возможных с его стороны покушений. Пассивность многочисленных якобы антисоветски настроенных элементов, занимающих

выжидательную позицию, должна уступить ясной решимости активно сотрудничать в борьбе против большевизма.

Если они не идут на это, то пусть не жалуется на то, что с ними обращаются как с приверженцами советского строя. Страх перед германскими мероприятиями должен быть сильнее угрозы со стороны бродячих большевистских остатков.

Не вдаваясь в политические рассуждения о будущем, солдат должен выполнить двойную задачу:

1. Полное уничтожение большевистской ереси Советского государства и его вооруженной силы.

2. Беспощадное искоренение вражеской хитрости и жестокости и тем самым обеспечение безопасности жизни вооруженных сил Германии в России.

Только таким путем мы можем выполнить свою историческую миссию по освобождению навсегда германского народа от азиатско-еврейской опасности.

Командующий фон *Рейхенау*,
генерал-фельдмаршал

ИЗ «ОБЩИХ ОСНОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ОККУПИРОВАННЫХ ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЯХ»

гор. Берлин

8 ноября 1941 г.

... I. В дальнейшем ходе войны высшим законом всякого экономического мероприятия в оккупированных восточных областях являются потребности военной экономики.

II. В перспективе оккупированные восточные области будут экономически использоваться как колонии с колониальными методами. Исключение делается только для части Остланда, которая, по указанию фюрера, предназначена для онемечивания, однако и она подпадает под действие п. I.

III. Во всей экономической работе главным является производство продовольствия и добыча сырья.

При помощи дешевой себестоимости продукции, при сохранении низкого жизненного уровня местного населения ставится цель достичь наиболее высокого выпуска продукции для снабжения рейха и остальных европейских стран. Таким путем наряду с возможно более широким покрытием европейских потребностей в продовольствии и сырье будут одновременно открыты источники прибылей для рейха, которые позволят в течение немногих десятилетий покрыть существенную часть расходов, сделанных для

финансирования войны, щадя при этом как можно более немецких налогоплательщиков.

IV. Об обрабатывающей промышленности в оккупированных восточных областях может идти речь лишь постольку, поскольку это действительно необходимо:

- а) чтобы уменьшить объем транспортных перевозок (т.е. основная переработка, вплоть до стали и алюминия в болванках);
- б) чтобы покрыть острую потребность страны в ремонтных работах;
- в) чтобы использовать во время войны производственные мощности для сектора вооружении.

V. Сколько-нибудь заслуживающая упоминания легкая промышленность и промышленность широкого потребления не должна существовать в оккупированных восточных областях. Наоборот, задача европейской, в особенности немецкой, промышленности заключается в том, чтобы перерабатывать выпускаемое в оккупированных восточных областях, используемых в экономическом отношении как колонии, сырье и полуфабрикаты и покрывать насущные потребности восточных областей в товарах широкого потребления и в средствах производства. Чем больше мы будем поставлять в Россию продуктов повседневного обихода, тем больше мы, сможем извлечь из нее сырья, чтобы тем больше была разница между стоимостями этого обмена, и тем быстрее мы выплатим свои военные долги.

VI. Об обеспечении населения ценными продуктами потребления не может быть и речи. Наоборот, все тенденции повышения общего жизненного уровня должны заранее подавляться самыми жестокими средствами. Виды и количество поставляемых в оккупированные восточные области товаров широкого потребления и средств производства должны быть согласованы с экономическими инстанциями при рейхскоммисаре.

Остланд также, в первое время, должен снабжаться в самом скромном объеме. Поставленная на длительный срок задача онемечивания Остланда не должна привести к общему повышению жизненного уровня всех проживающих там народностей. Только находящиеся в Остланде или переселившиеся туда немцы, а также онемеченные элементы могут быть обеспечены лучше.

VII. Уровень зарплаты и цен в России нужно держать на самой низкой ступени. Всякие нарушения политики зарплаты и цен, направленной исключительно на службу интересам рейха, будут беспощадно пресекаться.

Для Остланда также действует основной принцип, что излишки, в особенности из сельскохозяйственного сектора, должны стекаться в рейх по самым низким, какие возможно, ценам.

**ИЗ ЗАМЕЧАНИЙ И ПРЕДЛОЖЕНИЙ ВЕТЦЕЛЯ ПО ГЕНЕРАЛЬНОМУ
ПЛАНУ «ОСТ»**

гор. Берлин

*27 апреля 1942 г. Совершенно секретно
государственной важности*

Еще в ноябре 1941 г. мне стало известно, что главное управление имперской безопасной работает над генеральным планом «Ост». Ответственный сотрудник главного управления имперской безопасности работает над генеральным планом «Ост». Ответственный сотрудник главного управления имперской безопасности штандартенфюрер Элих назвал мне уже тогда предусмотренную в плане цифру в 31 млн. человек не немецкого происхождения, подлежащих переселению. Этим делом ведает главное управление имперской безопасности, которое сейчас занимает ведущее место среди органов, подведомственных рейхсфюреру войск СС. При этом главное управление имперской безопасности, по мнению всех управлений, подчиненных рейхсфюреру войск СС, будет выполнять также функции имперского комиссариата по делам укрепления немецкой расы.

ОБЩИЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПЛАНУ «ОСТ»

По своей конечной цели, а именно запланированному онемечиванию рассматриваемых территорий на Востоке, план следует одобрить. Однако огромные трудности, которые, несомненно, возникнут при осуществлении этого плана и могут даже вызвать сомнения в его осуществимости, выглядят в плане сравнительно небольшими. Прежде всего, бросается в глаза, что из плана выпали Ингерманландия, Приднепровье, Таврия и Крым как территории для колонизации. Это, очевидно, объясняется тем, что в дальнейшем в план будут дополнительно включены новые объекты колонизации, о которых еще будет идти речь в конце.

В настоящее время уже можно более или менее определенно установить в качестве восточной границы колонизации (в ее северной и средней части) линию, проходящую от Ладожского озера к Валдайской возвышенности и далее до Брянска. Будут ли внесены эти изменения в план со стороны командования войск СС, я не берусь судить.

Во всяком случае, надо предусмотреть, что количество людей, подлежащих согласно плану переселению, должно быть еще более увеличено.

Из плана можно понять, что речь идет не о программе, подлежащей немедленному выполнению, а что, напротив, заселение этого пространства

немцами должно проходить в течение примерно 30 лет после окончания войны. Согласно плану на данной территории должны остаться 14 млн. местных жителей. Однако утратят ли они свои национальные черты и подвергнутся ли в течение предусмотренных 30 лет онемечиванию более чем сомнительно, так как, опять-таки согласно рассматриваемому плану, число немецких переселенцев очень незначительно. Очевидно, в плане не учитывается стремление государственного комиссара по делам укрепления немецкой расы (ведомства Грейфельта) поселить лиц, пригодных для онемечивания, в пределах собственно Германской империи...

Коренным вопросом всего плана колонизации Востока является вопрос: удастся ли нам снова пробудить в немецком народе стремление к переселению на Восток. Насколько я могу судить по своему опыту, такое стремление в большинстве случаев несомненно имеется. Нельзя, однако, также упускать из виду, что, с другой стороны, значительная часть населения, особенно из западной части империи, резко отвергает переселение на Восток, даже в Вартскую область, в район Данцига и в Западную Пруссию...

Генеральный план «Ост» предусматривает, что после окончания войны число переселенцев для немедленной колонизации восточных территорий должно составлять...4550 тыс. человек. Это число не кажется мне слишком большим, учитывая период колонизации равным 30 годам. Вполне возможно, что оно могло бы быть и больше. Ведь надо иметь в виду, что эти 4550 тыс. немцев должны быть распределены на таких территориях, как область Данциг, Западная Пруссия, Вартская область, Верхняя Силезия, генерал-губернаторство, Юго-Восточная Пруссия, Белостокская область, Прибалтика, Ингерманландия, Белоруссия, частично также области Украины...Если принять во внимание благоприятное увеличение населения за счет повышения рождаемости, а также в известной степени прилив переселенцев из других стран, населенных германскими народами, то можно рассчитывать на 8 млн. немцев для колонизации этих территорий за период примерно в 30 лет. Однако этим не достигается предусмотренная планом цифра в 10 млн. немцев.

На эти 8 млн. жителей приходится по плану 45 млн. местных жителей ненемецкого происхождения, из которых 31 млн. должен быть выселен с этих территорий.

Если мы проанализируем предварительно намеченную цифру в 45 млн. жителей ненемецкого происхождения, то окажется, что местное население рассматриваемых территорий само по себе будет превышать количество переселенцев. На территории бывшей Польши насчитывается предположительно около 36 млн. человек. Из них надо исключить примерно 1 млн. местных немцев (Uolkscleil-зспе). Тогда останется 35 млн. человек.

Прибалтийские страны насчитывают 5,5 млн. человек. Очевидно, в генеральном плане «Ост» учитывается также бывшие советские Житомирская, Каменец-Подольская и частично Винницкая области в качестве территорий для колонизации. Население Житомирской и Каменец-Подольской областей насчитывает примерно 3,6 млн. человек, а Винницкой около 2 млн. человек, так как значительная ее часть входит в сферу интересов Румынии. Следовательно, общее количество проживающего здесь населения составляет примерно 5,5 – 5,6 млн. человек. Таким образом, общее количество населения рассматриваемых областей составляет 51 млн. Количество людей, подлежащих согласно плану выселению, должно быть в действительности гораздо выше, чем предусмотрено. Только если учесть, что примерно 5 – 6 млн. евреев, проживающих на этой территории, будут ликвидированы еще до проведения выселения, можно согласиться с упомянутой в плане цифрой в 45 млн. местных жителей не немецкого происхождения. Однако из плана видно, что в упомянутые 45 млн. человек включены и евреи. Из этого, следовательно, вытекает, что план исходит из явно неверного подсчета численности населения.

Кроме того, как мне кажется, в плане не учитывается, что местное население не немецкого происхождения будет за период в 30 лет очень быстро размножаться... Учитывая все это, нужно исходить из того, что количество жителей не немецкого происхождения на этих территориях значительно превысит 51 млн. человек. Оно составит 60 – 65 млн. человек.

Отсюда напрашивается вывод, что количество людей, которые должны либо остаться на указанных территориях, либо быть выселены, значительно выше, чем предусмотрено в плане. В соответствии с этим при выполнении плана возникнет еще больше трудностей. Если учитывать, что на рассматриваемых территориях останется 14 млн. местных жителей, как предусматривает план, то нужно выселить 46 – 51 млн. человек. Количество подлежащих переселению жителей, установленное планом в 31 млн. человек, нельзя признать правильным.

Дальнейшие замечания по плану:

План предусматривает переселение нежелательных в расовом отношении местных жителей в Западную Сибирь. При этом приводятся процентные цифры для отдельных народов, и тем самым решается судьба этих народов, хотя до сих пор нет точных данных об их расовом составе. Далее, ко всем народам установлен одинаковый подход, без учета того, предусматривается ли вообще, и в какой мере онемечивание соответствующих народов, касается ли это дружественно или враждебно настроенных к немцам народов...

Необходимо коснуться еще одного вопроса, который совсем не упоминается в генеральном плане «Ост», но имеет большое значение для решения вообще всей восточной проблемы, а именно: каким образом можно сохранить и можно ли вообще сохранить на длительное время немецкое господство перед лицом огромной биологической силы русского народа. Поэтому надо кратко рассмотреть вопрос об отношении к русским, о чем почти ничего не сказано в генеральном плане. Теперь можно с уверенностью сказать, что наши прежние антропологические сведения о русских, не говоря уже о том, что они были весьма неполными и устаревшими, в значительной степени неверны. Это уже отмечали осенью 1941 г. представители управления расовой политики и известные немецкие ученые. Эта точка зрения еще раз была подтверждена профессором доктором Абелем, бывшим 1-м ассистентом профессора Е. Фишера, который зимой этого года по поручению верховного главнокомандования вооруженных сил проводил подробные антропологические исследования русских...

Абель видел только следующие возможности решения проблемы: или полное уничтожение русского народа, или онемечивание той его части, которая имеет явные признаки нордической расы. Эти очень серьезные положения Абеля заслуживают большого внимания. Речь идет не только о разгроме государства с центром в Москве. Достижение этой исторической цели никогда не означало бы полного разрешения проблемы. Дело заключается скорей всего в том, чтобы разгромить русских как народ, разобщить их. Только если эта проблема будет рассматриваться с биологической, в особенности с расово-биологической, точки зрения и если в соответствии с этим будет проводиться немецкая политика в восточных районах, появится возможность устранить опасность, которую представляет для нас русский народ.

Предложенный Абелем путь ликвидации русских как народа, не говоря уже о том, что его осуществление едва ли было бы возможно, не подходит для нас также по политическим и экономическим соображениям. В таком случае нужно идти различными путями, чтобы решить русскую проблему. Эти пути вкратце заключаются в следующем:

а) Прежде всего надо предусмотреть разделение территории, населенной русскими, на различные политические районы с собственными органами управления, чтобы обеспечить в каждом из них обособленное национальное развитие...

Пока можно оставить открытым вопрос о том, следует ли учредить имперский комиссариат на Урале или здесь надо создать отдельные районные управления для проживающего на этой территории нерусского населения без

специального местного центрального органа управления. Однако решающее значение здесь имеет то, чтобы эти районы административно не подчинялись немецким верховным властям, которые будут созданы в русских центральных областях. Народам, населяющим эти районы, нужно внушить, чтобы они ни при каких обстоятельствах не ориентировались на Москву, даже в том случае, если в Москве будет сидеть немецкий имперский комиссар...

Как на Урале, так и на Кавказе существует много различных народностей и языков. Будет невозможно, а политически, пожалуй, и неправильно делать основным языком на Урале татарский или мордовский, а на Кавказе, скажем, грузинский язык. Это могло бы вызвать раздражение у других народов этих областей. Поэтому стоит подумать о введении немецкого языка в качестве языка, связывающего все эти народы... Тем самым немецкое влияние на Востоке значительно увеличилось бы... Следует также подумать об отделении Северной России в административном отношении от территорий, находящихся под управлением имперского комиссариата по делам России...

Нет сомнения в том, что такое административное дробление русской территории и планомерное обособление отдельных областей является одним из средств борьбы с усилением русского народа.

б) Вторым средством, еще более действенным, чем мероприятия, указанные в пункте «а», является ослабление русского народа в расовом отношении. Онемечивание всех русских для нас невозможно и нежелательно с расовой точки зрения. Что, однако, можно и нужно сделать, так это отделить имеющиеся в русском народе нордические группы населения и произвести их постепенное онемечивание...

Важно, чтобы на русской территории население в своем большинстве состояло из людей примитивного полуевропейского типа. Оно не доставит много забот для германского руководства. Это масса расово неполноценных, тупых людей нуждается, как свидетельствует вековая история этих областей, в руководстве. Если германскому руководству удастся не допустить сближения с русским населением и предотвратить влияние немецкой крови на русский народ через внебрачные связи, то вполне возможно сохранение германского господства в этом районе при условиях, если мы сможем преодолеть такую биологическую опасность, как чудовищная способность этих примитивных людей к размножению.

в) Есть много путей для подрыва биологической силы народа...

Целью немецкой политики по отношению к населению народа на русской территории будет являться доведение рождаемости русских до более низкого уровня, чем у немцев. То же самое относится, между прочим, и к Украине. Пока мы заинтересованы в том, чтобы увеличить численность украинского населения

в противовес русским. Но это не должно привести к тому, что место русских займут со временем украинцы. Для того, чтобы избежать в восточных областях нежелательного для нас увеличения численности населения, настоятельно необходимо избегать на Востоке всех мер, которые мы применяли для увеличения рождаемости в империи. В этих областях мы должны сознательно проводить политику на сокращение населения. Средствами пропаганды, особенно через прессу, радио, кино, листовки, краткие брошюры, доклады и т.п., мы должны постоянно внушать населению мысль о том, что вредно иметь много детей...

Для нас, немцев, нужно ослабить русский народ в такой степени, чтобы он не был больше в состоянии помешать нам установить немецкое господство в Европе. Этой цели мы можем добиться вышеуказанными путями...

Рассмотренные выше проблемы огромны по своим масштабам. Но было бы очень опасно отказаться от решения их, объявив их неосуществимыми или фантастическими. Будущая немецкая политика по отношению к Востоку покажет, действительно ли мы преисполнены воли обеспечить прочную основу длительного существования третьего рейха. Если третий рейх должен существовать тысячи лет, то наши планы должны быть разработаны на целые поколения. А это означает, что расово-биологическая идея должна иметь решающее значение в будущей немецкой политике. Только тогда мы сможем обеспечить будущее нашего народа.

Д-р Ветцель

**ИЗ ПЕРЕДОВОЙ СТАТЬИ ГАЗЕТЫ «ДАС ШВАРЦЕ КОР»
«ГЕРМАНИЗИРОВАТЬ ЛИ?»**

гор. Берлин

20 августа 1942 г.

В номере журнала «Дейче арбейт» («Немецкий труд»), посвященном задачам колонизации Востока, опубликовано следующее предисловие рейхсфюрера войск СС:

«Наша задача заключается в том, чтобы германизовать Восток не в прежнем смысле этого слова, т.е. не в том, чтобы побудить живущих там людей усвоить немецкий язык и немецкие законы, а в том, чтобы населить Восток людьми с подлинно немецкой, германской кровью».

Отказ от всех тенденций к германизации отнюдь не нов. Он по меньшей мере того же возраста, что и национал-социализм. В устах рейхсфюрера войск СС как рейхскомиссара по укреплению немецкой национальности этот отказ

становится приказом. Именно в этом заключается смысл вышеприведенных слов.

МЕЧ И ПЛУГ

Здесь выражается не точка зрения, наряду с которой могут быть признаны законными и другие взгляды; здесь излагается лишь одна-единственная программа человеком, который претворяет в действие волю фюрера.

Воля фюрера нашла свое выражение еще в его книге «Майн кампф» (Моя борьба). С постоянным восхищением мы читаем в ней, как этот в то время еще одинокий, понятый лишь немногими ефрейтор эпохи первой мировой войны сумел пророчески проникнуть в решающую проблему германской судьбы. Так, в одном месте своей книги он говорит об «усиленной работе немецкого плуга, которому меч должен предоставить землю».

Эту мысль претворил в действие в наши дни немецкий меч, поскольку неспособный к государственному мышлению большевистский колосс намеревался жить на развалинах Европы. Эта мысль нашла свое завершение в ниже приводимом месте из «Политического завещания немецкой нации», написанного невидимыми буквами на всех наших победных знаменах:

«Империя не может считать себя обеспеченной до тех пор, пока она не даст на столетия вперед каждому отпрыску нашего народа свой собственный кусок земли! Нельзя забывать, что самым священным правом нашего мира является право на землю, ту самую землю, которую люди хотят возделывать сами, а самой священной жертвой считается кровь, которую проливают за эту землю!»

Следовательно, победа на Востоке является лишь предпосылкой для обеспечения нашего будущего; это обеспечение само по себе осуществится лишь тогда, когда земля, приобретенная в результате священной кровавой жертвы станет немецкой, немецкой по людям, которые живут на ней и возделывают ее, немецкой в результате «усиленной работы немецкого плуга»...

НЕМЕЦКАЯ СУДЬБА

Народное государство Адольфа Гитлера считает своей задачей сохранение, развитие и стимулирование народности, что ему поручено самой судьбой. Будущее немецкого народа может быть обеспечено лишь великодержавным положением империи, а также тем, что он «на столетия вперед сумеет предоставить каждому отпрыску нашего народа свой собственный кусок земли». Вот почему вновь завоеванное пространство должно быть заполнено немецкой кровью и немецкой жизнью, но отнюдь не онемеченными людьми.

Германизация в прежнем смысле этого слова повлекла бы за собой гибель нашего народа, каким мы его знаем ныне. Любая примесь чужой или даже отдаленно родственной крови принесла бы вред и тем и другим...

ОБЪЯВЛЕНИЕ КОМЕНДАНТА ГОР. КИЕВА ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА ЭБЕРГАРДА О РАССТРЕЛЕ ЖИТЕЛЕЙ

гор. Киев

2 ноября 1941 г.

Участившиеся в Киеве случаи поджогов и саботажа заставляют меня прибегнуть к строжайшим мерам.

Поэтому сегодня расстреляны 300 жителей Киева.

За каждый новый случай поджога или саботажа будет расстреляно значительно большее количество жителей Киева.

Каждый житель Киева обязан о каждом подозрительном случае немедленно сообщать немецкой полиции.

Я буду поддерживать порядок и спокойствие в Киеве всеми мерами и при всех обстоятельствах.

Эбергард
генерал-майор и комендант города

ОБЪЯВЛЕНИЕ КОМЕНДАНТА ГОР. ХАРЬКОВА О РАССТРЕЛЕ ЖИТЕЛЕЙ

гор. Харьков

14 ноября 1941 г.

К населению гор. Харькова!

В результате взрыва русских мин в Харькове сегодня погибли немецкие солдаты. Это является доказательством того, что население на повторные призывы и приказы немецких вооруженных сил активно сотрудничать в разминировании не откликнулось. Немецкие вооруженные силы отныне будут действовать беспощадно. Так, сегодня были казнены 50 членов коммунистической партии. Кроме этого, арестовано 1000 лиц как заложники. При дальнейших выступлениях против немецких вооруженных сил 200 из них будут расстреляны.

Запрещенное время для жителей города устанавливается с 16.00 по 6.00 час.

Кто в это время будет находиться на улицах или площадях без соответствующего удостоверения, будет расстрелян. Каждый житель Харькова лично, своей собственной жизнью, отвечает за безопасность немецких

вооруженных сил. Кто еще теперь замалчивает действия, направленные против немецких вооруженных сил, тот ставит на карту не только свою собственную жизнь, но также жизнь всех жителей Харькова.

(Комендант города)

**ОБЪЯВЛЕНИЕ КОМАНДИРА ДИВИЗИИ О СОЖЖЕНИИ СЕЛ И РАССТРЕЛЕ
ЖИТЕЛЕЙ ЗА ПОМОЩЬ ПАРТИЗАНАМ**

[28 ноября 1941 г.]

Крестьяне Украины!

За последние дни немецкие войска уничтожили много банд, участники которых были расстреляны, а руководители повешены.

Выявилось, что бандиты получали помощь со стороны населения. В результате этого приняты такие мероприятия:

- 1) село Барановка сожжено;
- 2) село Обуховка сожжено, а население расстреляно;
- 3) многочисленные посредники расстреляны в разных селах.

Хотите ли вы той же участи?

Кто имеет связи с бандитами, предоставляет им кров, снабжает их съестными припасами, помогает им каким-либо способом или умалчивает о том, где они укрываются, тот наказывается смертью. Кроме того, он втягивает в несчастье свою семью и все село. Учитывая это, каждый, кто любит свою семью и хочет спокойно работать на своей земле, должен немедленно сообщать в ближайшие части или полиции про то, где именно находятся бандиты.

На Украине борьба закончена. Кто воюет дальше, тот бандит. За сообщения, в результате которых можно захватить руководителей банд и комиссаров, будут выданы денежные награды в размере до 10 тыс. руб.

Вы, украинцы, вместе с нами ведете борьбу против большевистского режима, гнета и рабства.

Командир дивизии

По моему распоряжению для всех сельских старост.

Ортскомендант обер-лейтенант

**ОБЪЯВЛЕНИЕ КОМЕНДАНТА ГОР. КИЕВА ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА
ЭБЕРГАРДА О РАССТРЕЛЕ ЖИТЕЛЕЙ**

гор. Киев

22 ноября 1941 г.

В Киеве злонамеренно попорчены средства связи (телефон, телеграф, кабель). Так как вредителей нельзя было дальше терпеть, то в городе было

расстреляно 400 мужчин, что должно послужить предостережением для населения.

Требую еще раз, о всяких подозрительных случаях немедленно сообщать немецким войскам или немецкой полиции, для того, чтобы в надлежащей мере были наказаны преступники.

Эбергарт

Генерал-майор и комендант города

**ИЗ ПИСЬМА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ГОРОДСКОЙ УПРАВЫ ГОР. КИЕВА
ШТАДТКОМИССАРУ ПОЛКОВНИКУ МУСУ О ГОЛОДЕ СРЕДИ
НАСЕЛЕНИЯ ВСЛЕДСТВИЕ НИЗКИХ НОРМ СНАБЖЕНИЯ ПРОДУКТАМИ
ПИТАНИЯ**

гор. Киев

Декабрь 1941 г.

Население гор. Киева на сегодняшний день по распоряжению комиссариата получает по 200 г хлеба на неделю, кроме того, работающие рабочие получают от своих учреждений дополнительно еще по 600 г хлеба на неделю...

Сейчас население города совсем не получает таких продуктов, как жиры, мясо, сахар и другие, в городе начинают учащаться случаи опухания от голода.

Голова гор. Киева

**ЗАЯВЛЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ ГОР. ХАРЬКОВА В ЦЕНТРАЛЬНУЮ КОМИССИЮ
ПО РАССЛЕДОВАНИЮ ЗВЕРСТВ НЕМЕЦКИХ ОККУПАНТОВ
И О РАССТРЕЛЕ РАНЕННЫХ ВОЕННОПЛЕННЫХ**

гор. Харьков

[Декабрь 1943 г.]

Мы, жители дома № 14 по улице Тринклера и № 3 Покровского переулка (Харьков), были свидетелями неслыханных зверств немецких оккупантов во время пребывания их в гор. Харькове. Во время оккупации при входе в город немцы расстреляли раненых красноармейцев, лежавших в госпитале, и одного из них повесили на дверях сарая дома № 12 по улице Тринклера. Утром, выйдя во двор, увидели на дверях распятого раненого красноармейца. Руки были прибиты в горизонтальном положении гвоздями, ноги упирались в землю,

голова с обрезанными ушами свисала, половые органы обрезаны, брюки спущены до колен, и на груди на повязке надпись: «Иуда».

(Далее следует 11 подписей)

ИЗ ДОНЕСЕНИЯ ОБЕРЛЕНДЕРА О КОНФИСКАЦИИ ПРОДОВОЛЬСТВИЯ НА УКРАИНЕ

Отдел «Абвер-2»

при штабе группы армий «Юг»

28 октября 1941 г.

...Настроение населения в большинстве случаев уже через несколько недель после оккупации территории нашими войсками значительно ухудшилось. В чем причина этого? Мы проявляем внутреннюю неприязнь, даже ненависть к этой стране и высокомерие по отношению к этому народу... То обстоятельство, что мы ведем войну третий год и должны зимовать в неприветливой стране, вызывает ряд трудностей. Но их необходимо преодолевать со стойкостью и самодисциплиной. Мы не должны срывать на населении свое недовольство этой страной... Однако гораздо чаще имели место случаи, когда мы поступали без учета психологии населения и вследствие ошибок, которых легко можно было избежать, теряли с его стороны всякую симпатию. Расстрелы в деревнях и крупных населенных пунктах выбившихся из сил пленных и оставление их трупов на дороге этих фактов население понять не может... Так как армейские продовольственные склады в значительной мере предоставили войскам самим снабжаться продуктами питания, вблизи крупных военных магистралей и городов колхозы в большинстве случаев уже не имеют племенного скота, семян и посевного картофеля (Полтава). Безусловно, снабжение собственных войск стоит на первом месте, однако нам не безразлично, как оно осуществляется. Реквизиция последней курицы в психологическом отношении столь же неразумна, как в хозяйственном отношении – убой опоросной свиньи и последних телят. Никто не думает о том, что сильно разрушенное хозяйство этой страны является нашим хозяйством, которое обязательно должно быть восстановлено, к запасам и поголовью скота которого необходимо относиться экономно, поскольку в будущем году за счет их будет снабжаться наша армия, а все излишки должны быть вывезены на родину.

Снабжение больших городов возможно лишь в очень ограниченных размерах. Как раз здесь наша пропаганда была недостаточной. Вместо того чтобы разъяснять населению причину затруднений и призывать его к

самообеспечению, мы оказались не в состоянии издавать в таком городе, как Полтава, украинскую газету ввиду того, что ни один офицер цензуры не захотел взять на себя ответственность за ее издание. Население оказалось без руководства. Оно стоит в стороне. Оно чувствует, что мы смотрим на него сверху вниз, что мы усматриваем в его темпах и методах работы саботаж, что мы совершенно не делаем никаких попыток, чтобы найти путь к нему. При таких обстоятельствах уже сам недостаток продовольствия в городах служит большим обвинением против нас...

...Даже самая лучшая полиция не в состоянии гарантировать безопасность путей подвоза.

Наряду с охраной путей подвоза существует неотложная необходимость выжать из страны все возможное для обеспечения снабжения Германии. Гораздо большей опасностью, чем активное сопротивление партизан, здесь является пассивное сопротивление трудовой саботаж, в преодолении которого мы имеем еще меньшие шансы на успех.

Обер-лейтенант *Оберлендер*

**РАСПОРЯЖЕНИЕ МИНИСТЕРСТВА ОККУПИРОВАННЫХ ВОСТОЧНЫХ
ОБЛАСТЕЙ РЕЙХСКОМИССАРАМ ОСТЛАНДА И УКРАИНЫ О
СОХРАНЕНИИ КУЛЬТУРНЫХ И НАУЧНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ДЛЯ ВЫВОЗА
ИХ В ГЕРМАНИЮ**

гор. Берлин

7 апреля 1942 г.

1. Учет и единообразную обработку данных о культурных ценностях, исследовательских материалах из библиотек, архивов, научно-исследовательских институтов, музеев и так далее, найденных в общественных, церковных или частных помещениях, я поручил оперативному штабу рейхслейтера Розенберга по оккупированным областям. Оперативный штаб, как вновь отмечается в указе фюрера от 1 марта 1942 г., начинает свою работу совместно с г-ном генерал-квартирмейстером армии непосредственно вслед за занятием области действующими частями армии и приводит ее после организации гражданского управления совместно с соответствующим рейхскомиссаром до ее окончания. Все инстанции моего ведомства прошу широко поддерживать уполномоченных оперативного штаба при проведении ими всех мероприятий и предоставить им все необходимые сведения, в частности о том, в какой степени учтены предметы на территории

оккупированных областей и увезены ли они с места их нахождения и где они находятся в данное время.

Направленная на сохранение предметов культуры деятельность допускается только в том случае, если она проводится совместно с оперативным штабом рейхслейтера Розенберга. Оперативный штаб должен постоянно информироваться о характере и объеме собранных сведений, намеченных работ и мероприятий.

Все инстанции моего ведомства должны учитывать Предметы указанного вида только через оперативный штаб рейхслейтера Розенберга и воздерживаться от самовольных действий.

Если в нарушение этого постановления конфискация и увоз уже произведены, то об этом следует немедленно сообщить в оперативный штаб рейхслейтера Розенберга, Берлин, Шарлоттенбург, 2, ул. Бисмарка, 1, телефон: 34-00-18 с приложением точного списка предметов и с указанием настоящего места хранения и лиц, ведающих ими.

2. В особо исключительных случаях для предотвращения возможной опасности (разрушение зданий, действия противника, влияние погоды) могут быть приняты меры по сохранению и транспортировке предметов в надежное место. Во всех случаях следует немедленно письменно информировать мой оперативный штаб.

Решение о проведении чрезвычайных мер принимают имперский и генеральные комиссары совместно с уполномоченным оперативного штаба.

Копию этого распоряжения посылаю непосредственно г-дам генеральным комиссарам...

**УКАЗАНИЕ ШТАДТКОМИССАРИАТА ГОР. КИЕВА ГОРОДСКОЙ УПРАВЕ
ОБ УСТАНОВЛЕНИИ АДРЕСОВ СОВЕТСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И
КУЛЬТУРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ГОРОДА С ЦЕЛЬЮ ВЫЯВЛЕНИЯ И
ИЗЪЯТИЯ ЦЕННОСТЕЙ**

гор. Киев

11 апреля 1942 г.

В штадткомиссариат необходимо предоставить до 17 апреля 1942 г. такие сведения:

1. Списки и адреса квартир, где проживали высшие руководители партии большевиков до 19 сентября 1941 г.

2. Списки и адреса известных людей работников искусства, науки и других (артистов, художников, профессоров и т.д.).

3. Адреса квартир евреев, которые имели хорошие картины (оригиналы и копии), а также хорошие книги.

4. Представить отдельный список всех культурных учреждений гор. Киева по состоянию на 19 сентября 1941 г. (концертные залы, библиотеки, клубы, издательства, книжные магазины и т.д.).

5. Пересмотреть и выяснить, имеются ли в библиотеках и архивах, находящихся в ведении городской управы (кроме библиотеки по ул. Кирова №14), «Советский атлас мира», а также изданная до XVIII партсъезда книга «О местонахождении сырья и его эксплуатации».

6. Все материалы, как по первому, так и по второму списку представить не позднее 17 апреля 1942 г. в штадткомиссариат, в комнату №39.

Подпись

**ИЗ ДОКЛАДА НАЧАЛЬНИКА ОПЕРАТИВНОГО ШТАБА УТИКАЛЯ
«О ВЫВОЗЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ИЗ ГОРОДОВ КИЕВА И
ХАРЬКОВА»**

гор. Берлин

26 октября 1943 г.

Секретно

24 сентября 1943 г. по приказу военного коменданта в гор. Киеве была образована запретная зона, которая проходит примерно в 3 км западнее Днепра. Все гражданское население этого района, включая военные учреждения, должно было покинуть эту зону до 21 час. 26 сентября 1943 г. обслуживающий пункт оперативного штаба на Ровенской ул., д.8, помещается в запретной зоне. Жилые дома на Театральной ул., д. 9 были очищены и заняты войсками.

Отправка наличного материала натолкнулась на чрезвычайно большие трудности из-за недостатка вагонов.

Но все-же смогли отправить следующие грузы:

24 сентября 1943 г. – материалы Художественного музея в гор. Харькове, взятые Пфайффером у генерального комиссара Житомира для отправки автотранспортом в РКУ Ровно;

96 украинских картин,

185 западноевропейских картин,

12 гравюр на дереве и на меди,

25 ковров и гобеленов.

Список и картотека этого объекта прилагается для руководства штаба. Копия списка находится у рейхскомиссара.

26 сентября 1943 г. – материалы ХАГ. Архив, домашняя библиотека, предметы обихода, конторские принадлежности и имущество управления были погружены в вагон 13 местными рабочими под руководством дознавателя Фукса для отправки в Трускавец.

27 сентября 1943 г. – материалы отдела учета. Эти грузы пошли в Ратибор и заключаются в следующем:

42 ящика – 10186 книг,

7 ящичков – общий каталог восточной библиотеки,

21 ящик избранных журналов,

12 ящичков с картинами,

11 пакетов образцов журналов,

9 пачек и 7 рулонов (большевистские картины),

22 пачки с большевистскими фильмами, много ящичков с негативами и позитивами из фотоархива, диапозитивы, пленка, материалы уполномоченного особого штаба по вопросам науки д-ра Хюттига.

Один ящик большевистских изданий на немецком языке и другие.

1 октября 1943 г. – материалы украинского музея в Киеве.

На основании общего приказа штадткомиссара по эвакуации нами было найдено и погружено для отправки в Краков:

текстиль всех сортов,

коллекция ценных вышивок,

коллекция парчи,

многочисленные предметы обихода из дерева и т.д. Кроме того, была отправлена большая часть Музея первобытной истории...

Утикаль

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров П. Невідомі матеріали до історії зруйнування Запорізької Січі // Розбудова держави. – 1995. - № 5-6.
2. Антонович В. Б. «Моя сповідь»: Вибрані історичні та публіцистичні твори /Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.,: Либідь, 1996. – 816 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
3. Апанович О. Українсько-російський договір 1654. Міфи і реальність. – К., 1994.
4. Апанович О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорізької Січі //Українська культура. – 1991. - №1.
5. Аркас С. М. Історія України-Русі. – К., 1990.
6. Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.
7. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
8. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи з політичних перших українських партій. – К., 1993.
9. Бантыш-Каменский Д. В. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993.
10. Батюк В. Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648-1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори. // Укр. істор. журн – К., 1993. - № 1
11. Борщак І., Марсель В. Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана. – К., 1991.
12. Бунич И. Операция «Гроза». Кн. 1-2 – К; Спб, 1999.
13. Вивід прав України: 36 документів – К., 1970.
14. Вісті Центральної Ради. 1917. И№ 3-4.
15. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
16. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
17. Грушевський М. С. Історія України. – К., 1991.
18. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова // Укр. істор. журн. – 1992. - № 4.
19. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1992.
20. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
21. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
22. Гунчак. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993.
23. Гусєв В. І. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 – квітень 1918) // Укр. істор. журн. – 1992. - № 10-11.

24. Державний центр Української народної Республіки. Статті і матеріали – Філадельфія-Київ-Вашингтон, 1993.
25. Джерела до історії України – Русі. – Львів, 1908.
26. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле /1914-1918/ //Укр. істор. журн. – 1993. - № 7-8.
27. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2-х т. – К., 1991.
28. Драгоманов М. Пропащий час. Україна під московським царством. – К., 1991.
29. Ефименко О. Я. Історія українського народу. – К., 1990.
30. Європейська та українська культура в нарисах: Навчальний посібник – Київ: Центр навчальної літератури, 2003.
31. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XIV – XVIII ст. – К., 1983.
32. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991.
33. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
34. Історіографія історії Української РСР – К., 1986.
35. Історія української культури. Під загальною редакцією І. Крип'якевича. XIV-XV зшитки. – К.: АТ «Обереги», 1993.
36. Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982.
37. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3т. – К., 1990.
38. Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні. /XI-XIV ст./ // Укр. істор. журн. – 1993. – № 4-6.
39. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк;
30. Костомаров Н. И. Исторические произведения: Автобиография. К., 1990.
40. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10.
41. Котляр М. Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – К., 1985.
42. Ключевський В. О. Сочинения: в 3-х т. – 1988. – Т.3.
43. Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990.
44. Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. Міхновський: постать на тлі епохи //Укр.істор. журн. – 1992 – №3.
45. Лазарович М. В. Історія України: Навч. Посібник. – Тернопіль, 1999.
46. Лівинець Ю. Л. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту. // Укр. істор. журн. – 1992. – № 3.
47. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
48. Лебединцев Ф. Первоучителі слов'янські. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №6

49. Лобановський Б. Б., Говдя П. І. Українське мистецтво другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. – К., 1989.
50. Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. – К., АТ «Обереги», 1992.
51. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (ХVІІ ст.). – К., 1995.
52. Мицик В. Писанки з Русі. «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №6
53. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – К., 1991.
54. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993.
55. Огієнко І. Річний ритуальний календар. Українська культура: Коротка історія культурного життя укр. народу. – К., Фірма «Довіра», 1992.
56. Петлюра С. Народне український: вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992.
57. Пилипів І. Б., Стояновська Л. К. До питання проголошення української державності 30 червня 1941 р. //Українська державність: історія і сучасність.
58. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – К., 1992.
59. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). – 3-е изд. – М., 1985 -328 с.
60. Рибалка І.К. Українсько-російський договір 1654 р. // визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Матеріали наук. конфер. – Харків, 1995.
61. Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура. //Український історичний журнал. – 1993. - №2-3.
62. Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1978.
63. Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975.
64. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1993.
65. Солдатенко В. Ф., Сиволоб Ю. В. Передумови і зародження української національної ідеї. // Укр. стор. журн. – 1994. – № 2-3.
66. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993.
67. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992.
68. Українська та зарубіжна культура: Підручник / За ред. В. О. Лозового. – Харків, 2006.
69. Українська Центральна рада. Документи та матеріали у двох томах. – К., Наукова думка, 1996.
70. Христюк П. Українська революція: матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Відень, 1921 р.

71. Черненко А. М. Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994.
72. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців. – К., 1994.
73. Шиш Н. А. Культурно-національне питання на Україні. у ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1991. - №3.
74. Щербак В. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства /друга половина ХV – середина ХVІІ ст./ // укр. істор. журн. – 1991. – № 11.
75. Яковлів А. Українсько-московські договори в ХVІІ-ХVІІІ віках. // укр. істор. журн. – 1993. – № 4-6.

Навчальне видання

КОРШУНОВА Ірина Павлівна
ЛЕМЕШЕВА Наталія Андріївна
МАРХАЙЧУК Наталія Віталіївна
МІНОСЯН Андрій Сергійович
ЧАДАЄВА Катерина Юріївна

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

План 2015 р., поз. 246

Підп. до друку 17.11.2015 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 12,06 Тираж 12 прим. Зам. №152042

Надруковано у ТОВ «Смугаста типографія»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська 28 – А.
(057) 754-49-42

